

Ajalooline Ajakiri

Nr. 1

NELJAS AASTAKÄIK

1925

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

D. Bauman

A. R. Cederberg

H. Kruus

H. Sepp

R. Kleis **H. Moora**

H. Ottenson

S i s u :

Kodumaa muistsed pelgupaigad. *E. Laid.*

Külade hävitamine Emmaste ja Keina kihelkondades Hiiu-
maal rahva suusõnalise traditsiooni põhjal. *H. Mühlberg.*

Saksa ordu ja Poola suhted XV aastasaja algusel. *A. R.
Cederberg.*

Määrus sõjavangide kirjade kohta 1718. aastal. *A. R.
Cederberg.*

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade. *P. Treiberg.*
Varia.

Kodumaa muistsed pelgupaigad.

Muinaslinnade kõrval tuntakse pea üle terve kodumaa kaunis üldiselt „pelgupaiku“. Need on soo- ja rabasaared, kaugemad ja raskelt leitavamad metsaosad, või maa-alused koopad ja urkad, kus timberkaudsete külade elanikud muistsete sõdade ees peidus käisid. Vaenlase väe lähenemisel põgenesid terved külad kogu oma varandusega salateid mööda sarnaseisse pelgupaigusse, kus siis hädaohu möödumiseni lühemat või pikemat aega elati. Pelgupaigul on siis teataval määral sama ülesanne kui muinaslinnadelgi — varjata oma aja inimest ja selle varandust välise vaenlase rüüstamiste eest; siiski selle olulise vahega, et pelgupaigul, peale mõnesuguse hiljem kõne alla tuleva erandi, mingit kunstlikku, ehitatud kaitset ei tunta. Nad kaitsesid peidusolijaid ainult kas looduslikult või inimese enese poolt teadlikult varjatud ja raskelt juurdepääsetava asukoha tõttu.

Pelgupaiku tuntakse praeguste andmete järele¹⁾ üle terve kodumaa 79. See arv on koguni muinaslinnade arvuga Eestis võrreldes (162, neist 98 kindlaid) siiski nii väike, et kaunis kindlalt võib oletada, et neid oma ajal suuremal arvul tunti ja tarvitati. Võib-olla just see, et nad väga üldised olid ja nende valik teataval määral juhuslik ning oludest tingitult muutlik, on selleks kaasa mõjunud, et rahvatraditsioon neist praegu arvatavasti ainult osa tunneb. Ühes maa tihedama asustamisega siirdusid näiteks ajajooksul ka pelgupaigad mujale ja unustati endised samuti aja kestes ära.

Pelgupaiku tuntakse praegu, nagu juuresoleval nende üldisel levimiskaardil näha (2. joon.), üle kogu maa. Siiski ei ole nende

1) Peamised materjalikogud: Ülikooli Arkeoloogia Kabineti antikvaarilis-topograafiline arhiiv (järgnevas tsiteeritud: Ark. Kab. a.-t. a.). — Jung, J. Muinasaja teadus Eestlaste maalt, II, Tartu 1898 ja Muinasajateadus eestlaste maalt, III, 1910. — Eisen, M. J. Maa-alused teed, Eesti Kirjandus, 1916, nr. 8, lhk. 260/266 ja nr. 9, lhk. 291/302.

jaotus eri maaosades ühetasane. Tihedamalt leiame neid, mitmel pool otse rühmina, Eesti põhjapoolel, vähem Lõuna- ja iseäranis Kesk-Eestis. Pea täiesti puuduvad pelgupaigad Pärnumaal, Põhja-Viljandimaal, Petserimaal, suurel osal Võrumaal, Ida-Virumaal jne. Veel on huvitav tähele panna, et pelgupaiku, peale ühe hiljem kõne alla tuleva erandi, ei tunta kaunis laial võöl pikki meie kodumaa mandri rannikut, samuti suurelt-osalt Peipsi ligikonnas. Nähtavasti põgeneti siin hädaohu lähenemisel ajutiseks paatidel merele või järvele. Üldiselt paistab pelgupaikade levimine siiski suurelt juhuslik olevat ja me peatume sellel veel järgnevas üksikasjalisemalt, võttes kõne alla pelgupaikade ülesande ja nende tarvitamisaja.

Pelgupaiku tuntakse rahva seas tavaliselt „peidu-, varju- ja pelgupaikade“, „pelgukohtade“, „pelgu- või pakukoobaste ja urgaste“ jne. nimetuse all, mis on õieti ainult varieeruvad tähendused nende omaeegsele ülesandele. Suurimal osal pelgupaigust on veel oma erinimi, nagu „Venejärve saar“, „Kirstumägi“, „Rootsimägi“, „Röövlinina“, „Kukelinn“, „Seljapealne“ jt. (vt. pelgupaikade loetelu kirjutuse lõpul). Neile nimetusele lisatakse siis harilikult pikema seletusena juurde, et kõnesolev koht on „vana pelgupaik“, „sõjaaegne pelgukoht“, et siin on „Rootsi ajal pelgus käidud“ jne. Huvitav on, et osa pelgupaikade nimesid nagu „Rootsimägi“, „Sõjaaugud“ jt., ise pelgupaikade otstarbe peale tähelepanu juhivad. Läti Hendriku kroonika, kus pelgupaigust mitmeti juttu on, nimetab neid, nähtavasti samuti välja minnes nende otstarbest: „metsade pelgu (=peidu) paigad“¹⁾, „metsade pimedad pelgupaigad“²⁾, „metsa julgemad paigad“³⁾, „maaalused koopad“⁴⁾ jne.

Iseloomult võime Eesti pelgupaiku jagada kaheks rühmaks. Pelgukohtadeks nimetaksime kõiki soo-, raba-, metsasaari ja metsaosi, mis asuvad küladest vähe eemal raskelt läbipääsetavais kohis ja mis seepärast ka raskelt leitavad (1. joon.). Nad kaitsesid peidusolijaid oma loodusliku asukoha tõttu, ilma et inimene ise neid oleks eraldi selleks ehitanud. Teiseks rühmaks oleksid pelgukoopad. Need on osalt loomulikud, inimese poolt peidupaigaks kohastatud või täiesti inimese enese poolt selleks otstarbeks kaevatud maa-alused koopad, urkad ja koobastikud (4. joon.). Mõlema rühma teatavast erinevusest oleneb osalt ka nende asukoht ja ülesanne.

1) Läti H. kroon. XV: 7.

2) Läti H. kroon. XIX: 3.

3) Läti H. kroon. IX: 9.

4) Läti H. kroon. XXIII: 10.

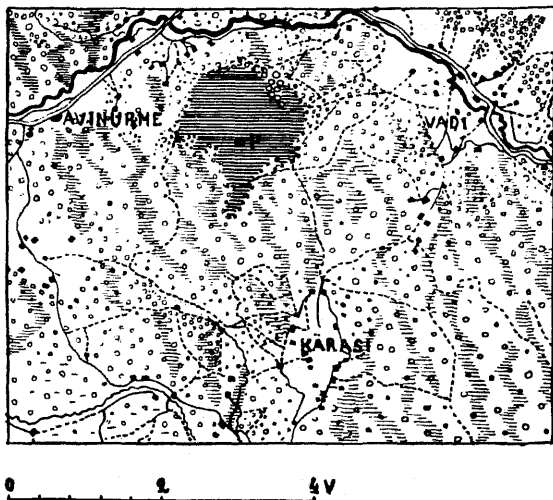
Pelgukohad.

Pelgukohtade looduslikku asukohta oleme juba eelpool lühidalt iseloomustanud. Nagu materjalist näha, on nad peaaegu kõik kas tervelt või osaliselt piiratud ja kaitstud veekogudest või madalaist vesi-seist maist, mille läbipääs tihti veel praegugi, koguni suvel, on ras-kendatud. Sarnaselt on nad ümbruskonnaga mittetuttavale pea täiesti varjatud. Tavalised on pelgukohtadena kõrgemad ja madalamad, eri-sugust suurust soo- ja rabasaared. Samuti tunneme pelgukohina mit-meid järve ja raba veekogude saari. Pelgupaikade üldisele levimis-kaardile on märgitud 46 pelgukohta, neist 37 enam-vähem kindlaina.

Et selgemat ülevaad-et saada pelgukohist ja nende asukohast, toome siin mõnda nende kirjeldusi lühidalt näitena.

Pelgukoht „Kuke-linn“¹⁾ (51)²⁾ Torma khk. (= siin ja edas-pidi: kihelkond) Maetsma küla all „Suursoo“ edela osas Avinurme asundu-sest umbes 2,5 km. kau-gusel (1. joon.). Pelgu-kohaks on nimetatud raba, mis paistab selgesti kinnikasvanud järv ole-vat, madal, vaevalt 0,5 m. kõrge, liivasaar, loode-kagu sihis umbes 32 m. pikk, teisiti 16—23 m. lai. Praegu kasvab soo sammal üle äärte saarele ja muudab selle suurust ning kuju. Ümbrus on nii pehme, et siia suurema vee ajal üldse ei pääse.

Üksikud ümberkaudsete külade vanad teavad jutustada, et „Kuke-linn“ vanasti sõja ajal pelgupaigaks olnud, kuhu mindud kõige loomade ja varaga. Kord pelgusoleku ajal saanud kõik inimesed saarel otsa, ainult kukk jäänud järele, kelle laulmist sealt kuulates saarele nimi „Kukelinn“ antud.

1. joon. Torma „Kukelinna“ asukoht (märgitud P-ga) ja ümbrus (ühev. krt. VI: 22).

1) Moora, H. Torma khk. muinast. kirjeldus, 1921, lhk. 20. Ark. kab. a.-t. a.

2) Nummer klambris pelgupaiga nimetuse järele tähendab siin ja edaspidi selle järjekorranumbert kirjutuse lõpul olevas pelgupaikade loetelus ja nende üldisel levimiskaardil.

Pelgukoht „Luusaar“ (45)¹⁾ Simuna khks Muuga asunduse metsas kesk pehmet sood. See on kuni 200 m. pikk, kahejärguline, madal ja lausik kungas, kaetud lopsaka taimekasvuga. Rahvajutu järele käinud vanasti sõja ajal seitsme kihelkonna rahvas siin pelgus. Saarele viinud läbi soo palkidest salatee. Saarelt olla 1870. a. ümber leitud katel, kangatelgede osi ja rauašlakki. Samuti olla meie päivini leida luid. Ka olla saarel märgata ahjuvaresid.

Pelgusaar nn. „Pedaslauka saar (36)²⁾ samanimelises järves Kuusalu khks, Koitjärve küla all rabas. Saarekese, millel kasvavad mõned, harilikust soometsast tüsedamad männid ja kased, kohta teavad Koitjärve vanad rääkida, et siin vanasti vaenu ajal elatud ja ahjuvared veel praegu tunda olevat. Veel 1920. a. olla saarel tööpoolest midagi ahjuvare taolist märgata olnud.

Iseärane oma asukoha tõttu ja ainukene sellesarnane Eesti pelgupaikade seas on Keila khk. Lohusalu küla all olev „N a b e s a a r“ (22)³⁾ meres. Siin on pelgukohaks Lohusalu poolsaare lääneninast 150 m. kaugusel meres olev harilik liivasaar, mis maaga ühendatud väikese tammiga. Saarekese suurim pikkus loode-kagu sihis on umbes 185 m., suurim laius 100 m. Saare põhjapoolne kallas on 7 m. kõrge ja kaunis järsk, lõunapoolne madal. Saarel kasvavad praegu ainult üksikud kadakapõõsad. Rahvajutu järele on siin omal ajal pelgupaik olnud, kuhu vaenlase eest paku mindud.

Nagu neist näiteist ja materjalist üldse näha, on pelgukohtadeks tarvitatud loomulikke moodustusi, soopinnast väljaulatuvaid kruusaselgi, liivasaari jne. Erandina tunneme Kadrina khks pelgukoha (41)⁴⁾, mis paistab kunstlikult kivitaitena soosse ehitatud olevat. Selle pikkus on ligi 60 m., laius umbes 35 m., kõrgus kuni 0,75 m. Võimalik, et kunstlikult ehitatud pelgukohti omal ajal ka harva mõnel pool mujal kodumaal esines, seal kus ei leidunud soodsaid loomulikke pelgupaiku külade ümbruskonnas.

Pelgukohtade suurus, niipalju kui on kõnes kindla alaga piiratud kohad, erisugused saared, on nagu loodusmoodustusi üldse juhuslik ja nende otstarbe seisukohalt vähetähtis. Esineb näiteks pelgu-

1) Jung, J. Muinasajateadus III, lhk. 147. — Soom, A. Simuna khk. muinast. kirj., 1924, lhk. 49/50. Ark. Kab. a.-t. a. — Weske, M. Bericht über, d. Ergebnisse einer Reise durch d. Estenl. im Somm. 1875. Verh. d. GEG, VIII:3, lhk. 74/77, 1877.

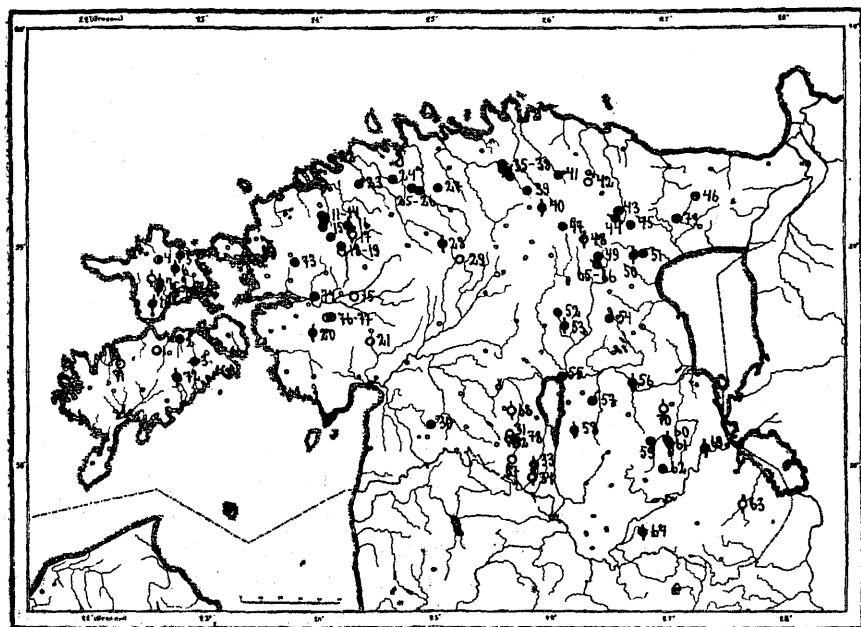
2) Vilberg, G. Harjumaa, lhk. 191/192. Tartu 1921.

3) Nigul, G. Keila khk. muinast. kirj., 1922, lhk. 56. Ark. Kab. a.-t. a.

4) Lepik, M. Kadrina khk. muinast. kirj., 1922, lhk. 21. Ark. Kab. a.-t. a.

kohina sooseljandikke, mis on 0,5—1 km. pikad. Tavalisemad on vist siiski pelgukohina vähemad soosaared ja seljakud.

Samavähe on tähtsust pelgusaarte erisugusel kõrgusel. Ainult ühel juhusel võiks oletada, et pelgukohta on kunstlikult kõrgendatud. See on nimelt Harju-Jaani khks Übina küla Ennu talu soisel heinamaal olev „Tatamägi“ (27)¹⁾, vallitaoline, kuni 3 m. kõrge seljandik. Kõrgendamise otstarbeks on võinud olla ainult seljaku kindlustamine, nii et see esineb õieti erandina teiste pelgukohtade seas.

2. joon. Pelgupalkade levimine kodumaal. ● — pelgukoht. ○ — pelgukoht mittekindl. ● — pelgukoobas. ○ — pelgukoobas mittekindl.

Huvitavam on lähemalt tähele panna omaaegset soopelgukohile pääsemist. Suuremale osale neist on vist loomulikke juurdepääseteid olnud, harvemalt väliselt eraldatava kuivema seljaku, sagedamalt ainult ümberkaudsetele elanikele tuttava kindlama põhjaga soone või salatee kaudu. Siiski on mitmed pelgukohad ümbritsetud nii pehmest ja vesisest maast, et ka ümberkaudsed elanikud siia ei teadnud teisiti pääseda, kui eraldi seks ehitatud sildade või teede kaudu. Need pidid vist kaunis hoolikalt ehitatud olema, kui arvesse võtta, et pelgukohile ka kari kaasa aeti. Kolga-Jaani Võisiku valla heinamais

1) Karu, A. Harju-Jaani khk. muinast. kirj., 1923, lhk. 37. Ark. Kab. a.-t. a.

Emajõe lähedal oleva pelgukoha „Kaabemäe“ (55) kohta teatakse¹⁾, et siia soosse laotud laudade mööda pääsetud, mis tagantjärele jälle otse ära korjatud. Ka mitme teise pelgukoha juures, nagu seda muuseas eelpool näitena toodud Simuna „Luusaare“ kohta mäletame, nimetatakse palkidest või pakkudest silda. Võib olla ehitati nad Võisiku pelgupaiga sarnaselt iga korra jaoks eraldi. Siiski teab nähtavasti rahvasuu ka püsivalt ehitatud, väliselt raskelt leitavaist pakkteedest või sildadest rääkida. Peale rahva korduva arvamise sarnasist kunstlikest sooteedest, on meil neist mitmelt poolt üle kodumaa kaunis kindlaid ning üksikasjalisi teateid²⁾. Paaril korral nimetatakse kividega prügitatud või soosse peidetud pakkteid muinaslinnade juures. Neid tuntakse aga üksikuid ka muidu soodes, ilma mingi näiliku ühenduseta praeguse asustusega. Näiteks räägitakse eelpool tsiteeritud Lõwis of Menari kirjutuses, et 1821. a. Halliste khks Uue-Kariste mõisa rabas allpool selle pinda juhuslikult korrapäraselt tammepakest ehitatud tee leitud. Säilinud puu oleku järele tulevat silda asjatundja arvates õige vanaks pidada.

Suuremal osal pelgukohil võime erilisi omaaegseid ehitusi vaevalt oletada, kuna neil asuti ainult ajutiselt, vahel üksikud päevad. Siiski kuuleme mitmel pool nimetatavat ahjuvaresid ja rahvas arvab koguni üksikjuhtumusil mäletada võivat pelgukohil hilisemast ajaloolisest ajast püsivaid ehitusi³⁾, eluhooneid jne. Kuigi sarnane traditsioon võib olla mõnel pool põhjendatud võiks olla, siis ei saa seda ikkagi kõikide pelgukohtade jaoks üldistada. Nimetatud „ahjuvaresid“ võiks muuseas ka omaaegseiks tuleasemeiks pidada.

Samuti harva nimetatakse kaevuasemeid, asusid ju pelgukohad aina veerikkas ümbruses. Väike-Maarja Risu küla „Sepaluse“ sooheinamaal asuval pelgukohal (47) on veel tänapäevani sügav kaev tundaolevate raketega alles hoidunud⁴⁾. Muidugi ei ütle veel see, et ta kindlasti pelgukoha tarvitamisajast päritud on.

Pelgukoopad.

Pelgukoopad, nagu üldisel levimiskaardil näha, esinevad pea üle kogu maa pelgukohtadega kõrvuti, ainult vähearvulisemalt. Kaar-

1) Jung, J. Muinasaja teadus, II, lhk. 242.

2) Lõwis of Menar, K. Bericht über d. Anzahl d. heidn. Burgberge u. prähistorischen Strassenanlagen — — —. Sitzungsab. d. Ges. f. Gesch. u. Altert. in Riga, 1896, lhk. 135/141.

3) Weske, M. op. cit.

4) Soom, A. Väike-Maarja khk. muinast. kirj., 1924, lhk. 8. Ark. Kab. a. - t. a.

dile on pelgukoopaid märgitud 33, neist 10 mittekindlaina. Pelgukoobaste asukohaks on juba nende ehitusest tingitult suurelt osalt kuivemad ja kõrgemad, seepärast ka kergemalt juurdepääsetavad kohad, mäeseljandikud, liivakivikaldad jne.

Mõlemast pelgupaikade rühmast peaksime pelgukoopaid pidama üldiselt tähtsamaks, igatahes seal kus need on kunstlikult kaevatud. Kuid ka oma otstarbe, peidupaiga seisukohalt, on neil arvatavasti olnud suurem tähtsus kui pelgukohil. Koopad, iseäranis koobastikud varjasid peidusolijaid pea ühesuguselt ka talvel, kui pelgukohil soode külmades suurim osa nende looduslikust kaitsest ära jäi. Üksikasjalisemate kirjelduste puudumisel on raske öelda, kui suurt arvu teadaolevaist pelgukoopaist ja koobastikest võiks pidada kaevatuiks ja kui suurt osa loomulikeks. Siiski paistab materjalist, kus nimetatakse koobaste asemeid, liivakoopaid, üksikuid maasse kaevatud koopaid jne., et suurim osa neist on kunstlikult sündinud. Õieti tuleks ehituse järele pelgukoobaste juures teha vähet maa sisse kaevatud, kas üksikult või hulgana kõrvalseisvate koobaste ja maa-aluste koobastikkude vahel. Esimesed, s. t. maasse kaevatud koopad, võivad olla niihästi pelgupaigad enese ette kui juba looduslikult kaitstud koha (pelgukoha) maa-aluste elamute asemed, milleks neid ka mõnel pool rahvatraditsioon teab nimetada (võrdle järgnevat Emaste „Saunaselja mäe“ kirjeldust).

Maa-aluseid pelgukoobastikke, kui kirjeldused neist enam-vähem usutavad peaksid olema, tunneme üle kodumaa umbes 8. Osa neist võiks nähtavasti ka loomulikud olla, osa jälle on kindlasti kunstlikult kaevatud või vähemalt, oma alguse saades loomulikust koobastikust on nende lõpuliku suuruse ja ehituse määramisel inimene kaas-tegev olnud.

Et ka pelgukoopaist ja nende ehitusest paremat ülevaadet saada, toome pelgukohtade eeskujul mõnda nende kirjeldusi näitena.

Pelgupaik „Saunaselja mägi“ (10)¹⁾ Hiiumaal Emaste khks Muda külast ligi 2 km. läänes. See on 1—1,5 m. kõrge, edelast-kirdesse umbes 300 m. pikk, ebakorrapärast vormi loomulik kruusine saar keset pehmet vesist heinamaad (3. joon.). Ainult ida poole on ta vähe kõrgema heinamaariba kaudu ühenduses madala seljandikuga, mis ulatub Muda küalani. „Saunaselja mägi“ on pealt kaunis lausk, kaetud kallakuil tugeva mättakorraga. Ainult künka S otsal tungib üksikute rusikasuuruste raudkividega segatud kruus esile. Siin leidub läbilõikes umbes 30 sm. paksune puudutatud kruusakiht.

1) Laid, E. Emaste khk. muinast. kirj., 1923, lhk. 4/5. Ark. Kab. a.-t. a.

Rahvasuu räägib, et „Saunaselja mäel“ vanasti sõdade ajal peidus käidud, kus maa sees saunades elatud, millest ka mägi oma nime on saanud. Tõepoolest võib veel praegu mäel, iseäranis selle N otsal, tähele panna hulk madalaid, kuni 2 m. läbimõõta, 20—50 sm. sügavaid, peaaesjaliselt ümarikke auke. Nende vahele jäävad pikergused hauasarnased mättad, millest nähtavasti sugereeritud, ütleb rahvasuu „Saunaselja mäel“ ka hauakünkaid olevat.

Üks a. 60 tagasi olla mäelt leitud katla keti osa (?).

Pelgukoobastik „Ida- ehk Hiida urked“ (28)¹⁾ Juuru khks Kuimetsa lähedal Idametsas, üks 2 km. Kuimetsast Kose poole minnes mõlemal pool teed. Siin on nähtavasti õige suurel alal rida

3. joon. Emaste „Saunaselja mägi“ (lõunast).

maa-aluseid koopaid ja urkaid, mis üksteisega käikude kaudu ühenduses. Mõned koobastest või laiendunud osad käikudest-urgastest on kaunis avarad. Urkad ise, viies koobastiku sissekäikudelt järk-järgult madalamale, on tihti kaunis kitsad ja nii vähe kõrged, et neis vaevalt edasi pääseb. Aeg-ajalt on koobastiku laes, mis on peaaegu igalpool paest, praod, ulatudes õhuaukudena maapinnani. Mõne koopa põrandal on sügavad kuristikutaolised augud. Koobastik üldiselt jaguneb nähtavasti mitmeks osaks, millel on eri sissekäigud. Üks suuremaist koobastiku avausist on ligi 1,5 m. kõrge, 2—3 m. lai.

Vähemalt osa koobastikku on sündinud loomulikul teel. Nimelt valgub suurevee ajal urgetesse, neist idapool asuva Vaopere raba

1) Jung, J. Muinasajateadus III, lhk. 88. — Vilberg, G. Salajõed ja maaalused koopad Eestis. Sirvilauad 1921, lhk. 31/60. — Vilberg, G. Harjumaa, lhk. 159/161.

vesi ja siit nn. „Jäävandi lõigu“ kaudu Keila jõkke. Siiski paistab, et urkeid¹⁾ juba muinasajal on tarvitatud pelgukoobastena. Läti Hendrik kirjeldades sakslaste, lätlaste, liivlaste ja sakalaste ühist sõjakäiku Harjumaale 1220. a. jutustab²⁾: „Liivlaste saak oli aga väga suur, sest nad olid harjulaste maa-alused koopad, millesse need alati põgenesid, sisse piiranud ja suitsu ning tuld koobaste sissekäikudel tehes, õöl ja päeval suitsetades, neid kõiki lämmatanud, nii mehi kui naisi. Ja kui nemad mõned suremas, mõned poolsurnult ja teised surnult koobastest välja olid kiskunud, tapsid nad need ära, viisid teised vanggi ja viisid ära kõik nende varanduse ja raha ja riided ja hulga saaki. Ärälämmatatuid oli kuid soo peale vaatamata kõigist koopaist ligi tuhat inimese hinge“. Juba Jaan Jung²⁾ oletas oma ajal õieti, et kõnesolev koobastik võis kõige tõenäolisemalt olnud olla „Idaurgetes“ Praegu, kus pelgupaikade materjal lubab juba teatavat ülevaadet, võiks seda peaaegu kindlana pidada. Nimelt loeme kroonikast³⁾, et ühendatud sõjaväe tee jätkus läbi Sakala Paalani. Siin jagunes vägi hariliku kombe järele kolme ossa. Sakalased läksid paremat kätt, liivlased pahemat, sakslased ja lätlased koos keskteed. Viimaste, st. sakslaste ja lätlaste, teed on võimalik kogu sõjakäigul täpsalt jälgida. Peale teisist lahkumist pöörasid nad Nurmegundesse, sealt Järvamaale Kareda külasse ja viimaks asutasid oma kogupaiga praeguse Hageri kihelkonna Lohu ehk Loone külasse. Liivlased olid neist, arvatavasti mitte väga kaugel, pahemat kätt. Nende võimalikku teed sakslaste tee järele kaardil määrates ja seda üle kandes pelgupaikade üldisele levimiskaardile, näeme, et see peaks lõikama Juuru „Idaurkeid“ (28). Õieti on „Idaurked“ ainukene kaardil tähendatud pelgukoobastik alal, kus liivlased sel sõjakäigul liikuda võisid.

Sarnase järelduse tegemise võimalus on pelgupaikade seisukohalt kaunis tähtis, sest see lubab praegu teadaolevat pelgukoobastikku ühendada ajalooliselt, õieti muinaslooliselt, hästi ustavate andmetega.

„Aruküla koopad“ (56) Tartu lähedal on vist juba üldiselt tuttavad kirjandusest. Koopad, või õigemini koobastik, asub Tartust 5—3 km. põhja, Aruküla talude juures mõlemal pool Tallinna maanteed Emajõe veerus. Siin on õige suurel alal devooni liivakivis tugevatele sammastele toetuv, kaevatud koobastik (4. joon). Liivakivi

1) Läti H. kroon. XXIII: 10.

2) Jung, J. Läti Hindreku Liiwi maa kroonika ehk Aja raamat, vihk IV, 1hk. 18, marges 3. Tartu 1881.

3) Läti H. kroon. XXIII: 9.

astub kõige paremini esile Kolli talu juures, kus leidub ka mitu loomulikku sissekäiku. Koobastikku on tuntud juba nähtavasti õige ammu, ainult vahete-vahel on see unustusse jäänud. 1844. a. käis seda kahel korral vaatamas prof. Fr. Kruse, kes oma selleaegsed tähelepanekud on kaunis üksikasjaliselt avaldanud¹⁾. Sel korral oli nähtavasti imelik koobastik üldiseks kõneaineks, et siis uuesti ununeda, enne kui 1921. a. salkkond asjast huvitatud üliõpilasi selle järele elavalt päevakorda tõstis²⁾.

Muidugi ei ole koobastik vahe peal püsinud muutmatult, vaid terved osad sellest on sisse langenud, jagades omaaegist suurt koobastikku üksikuiks koopaiks. Valge liivakivi, milles koopad asuvad, tungib osalt, nagu juba eelpool tähendasime, maapinnale, osalt on kaetud ligi 2 m. paksuselt põllupinna, moreen- ja punase liivakivikihiga. Koobastiku kõrguse määrab üldiselt liivakivikihi paksus. Suurimaks kõrguseks tuleks pidada 1,8 m., osa koobastikust saab kuid ainult kummargil edasi liikuda. Sambad, millede läbimõõt on keskest ligi 1 m., on üksteisest mitte enam kui 1—2 m. kaugusel (4. joon.) ja asetuvad kaunis korrapäraselt, tihti moodustades lühemaid ridu. Lagi sammaste vahel on võlvitaoliselt kumer. Nii lagi kui sambad on kaunis hoolikalt vormitud mingi terariistaga, mis on jätnud liivakivisse selgeid lõikeid ja kriimustusi. Ühe koopa laes leidub korstna-truubi sarnane avaus, mis maapinnani ulatub. Koobaste savikas põrand on suurelt osalt kuiv. Imelikul kombel ei ole sellel nähtavasti senni kuski leitud paksemat kultuurkihti. Kogu koobastiku suurus võiks omaaegse prof. Kruse väljaarvamise järele olla vähemalt 50.000 m. ja tugeada ligi 15.000 kaevatud sambale. Praegu, kuna osa koobastikku sisse on langenud, on selle üldpindala raske määrata. Juba nimetatud üliõpilaste rühma poolt kaevati 1921. a. sissekäigid kuuesse erisugust suurust koopasse. Suurim neist (nr. 6) oli umbes 500 m. pindalaga ja selle lage toetasid ligi 200 mitmesugust suurust sammast.

Aruküla koobastik on nii oma suuruselt kui ehituselt praegu ainukene sellesarnane kodumaal. Selle otstarbe ja tekkimisaja üle on mitmesuguseid arvamisi avaldatud³⁾, samuti tunneb erisuguseid jutte

1) Kruse, Das Labyrinth bei Dorpat, Inland, 1844, nr. 41, lhk. 645/658.

2) Wilberg, G. Aruküla koobastik Tartu lähedal, „Kodu“ 1921, nr. 14, lhk. 250/253 ja nr. 15, lhk. 272/275. — Soots, A. Aruküla koobastik, „Postimees“ 1921, nr. 97, lhk. 5 ja nr. 107, lhk. 6. — Aruküla koobaste uurimine, „Päevaleht“ 1921, nr. 115, lhk. 5. Hiljem on üksikasjaliselt koobastikku kirjeldanud veel G. Vilberg oma töös „Kodumaal rännates, III“, lhk. 43/59. Tallinn 1924.

3) Kruse, op. cit.

koobastiku kohta rahvasuu. Võiks siiski kaunis kindlaks pidada, et Aruküla koobastik, ehk küll omal ajal ka liivavõtmiseks tarvitatud, oma alguse on saanud muinasaegsest pelgukoobastikust. Asjalikke tõendusi selleks senni küll veel ei ole. Samal seisukohal koobastiku suhtes asus juba omal ajal Dr. Fr. R. Kreutzwald, oma arvamist rahvaluulele põhjendades¹⁾.

Peale Aruküla koobaste on siiski nähtavasti kodumaa omal ajal olnud veel teisigi sellesarnaseid suuremaid koobastikke, mida me tänapäev enam ei tunne. Nende sissekäigud on ehk kinni varisenud või koopad ise sisse langenud ja seepärast ka rahva traditsioon neid aegade kestes unustanud. Nii näiteks selgub vanemast kirjandusest, et mõlemad

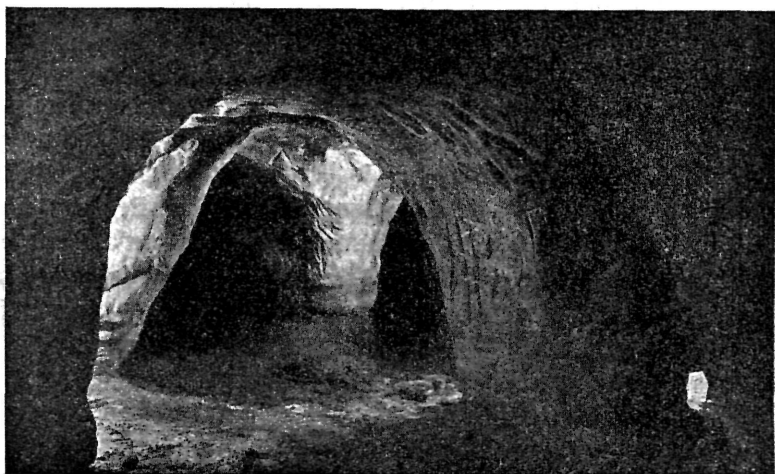

Foto Witoff 1921.

4. joon. Tartu Aruküla koobaste ligi 1,5 m. kõrge võlvistik.

Võnnu khks Võhandu jõe kõrges liivakaldas asuvad üldiselt tuttavad „Taevaskojad“ veel 1700. a. ümber on enesest kujutanud suuremaid kaevatud koobastikke. Chr. Kelch kirjutab oma Liivimaa ajaloo jätkus 1702. a. all sellest muuseas järgmist²⁾. „Samal ajal leiti Võnnu khks, 6 penikoormat linnast, maa all iseäraline maja ja asub see metsas ühe kindla, kõrge ja tugevate puudega kaetud liivamäe all, just nagu kivisse raiutud ja kaevatud ja nimelt järgmise ehituse järele: Sissekäik või auk, mis on voolava vee ligi, on nii väike, et vaevalt

1) Kreutzwald, Mytische Beleuchtung d. Labyrinths bei Dorpat, Inland, 1844, nr. 44, lhk. 698/702.

2) Kelch, Chr. Liefländische Historia, Constination, lhk. 312/313, Tartu 1875.

mees sisse ronida võib; seejärel tuleb kitsas käik, 3 künart lai ja 2 korda nii pikk; edasi järgneb ruum nagu eeskoda, umbes 2¹/₂ sülda pikk ja 2 sülda lai, millest jätkuvad kaks kitsast käiku, mis sama laiad kui eelmised. Üks käigest läheb otsejoones ruumi, mis on 3 sülda lai ja sama pikk, mispeale 12 korralikku kambrit ühesühel järgnevad, millest ühes on ilus purtskaev ja leivaahi (Backofen). Teine käik viib teise ruumi, mille juures olla 6 kambrit, samuti allik ja kõrvaline koht. Kõik need ruumid on looduslikult valged ja ühesarnaselt võlvitud, 5 künart kõrged; muidu on seal täiesti pime ja vaatamiskäigu juures on valgust pidanud tarvitama. Ligi 20 aasta eest on just samas ümbruses leitud maa all maja, koostuv ühest toast ja 3 kambrit, mida talupojad nimetavad sel kohal vanaks ning nüüd leitud uueks Taevaskojaks (Himmelhaus) ja arvatakse, et need majad Vene türanni Iwan Wassilewitszi ajal ehitatud oleks.

Koobastiku omaaegsest otstarbest ei ole Kelchi juures midagi nimetatud. Hupel, samuti tundes Vönnus Ahja mõisa metsas mingisuguseid maa-aluseid elamuid¹⁾, mis kaunis tõenäoliselt on samad Kelchis nimetatuile, oletab neid „pelgupaiguks inimesile segaseil ajal, või kindlaiks ja raskelt leitavaiks ruumeks nende liikumata varanduse varjamiseks ja hoidmiseks“²⁾. Kelchil tsitaadi lõpus ettetoodud rahvaarvamine, et koobastik oleks ehitatud Ivan Hirmsa ajal, on siiski vaevalt tõenäoline. Nähtavasti võiks seda seletada samal alusel, nagu praegu rahvatraditsioon suure osa ajaloolisist sündmusist Rootsi aega tagasi paigutab.

Mittekindlad ja muud pelgupaigad.

Läti Hendriku kroonikast loeme sakslaste sõjakäigust üle Emajõe 1211. a.³⁾ „Sakslased — — — läksid üle jõe, mida Ema veeks hüütakse ja kui nad küladesse olid tulnud ja vähe inimesi ees leidsid, läksid nad edasi metsisse, kuhu paganad kõige paksema metsa sisse ühe sõõru olid teinud ja suured puud ümberringi maha raiunud, et kui vägi tuleks, endid ja oma varandust seal varjata, — — — sest kogu sellest maakonnast olid nad sinna põgenenud ja neil olid kõik oma varandused kaasas“. Edasi räägitakse, kuidas pelgupaiga leidmisel eestlased südikalt vastu pannud ja sakslasil maaslamavate puude

1) Hupel, A. W. Topogr. Nachr. von Lief- u. Ehstland, I, lhk. 263. Riga 1774.

2) Vördle ka: Busse, K. H. Kriegszüge d. Nowgoroder in Ehstland in d. J. 1267 u. 1268, — — — Mitth. aus d. Geb. d. Gesch. Liv-, Ehst- u. Kurland's, IV:2, lhk. 213/252. Riga 1848.

3) Läti H. kroon. XV:7.

takistusel raske sõdida olnud. Õieti peaks sarnast sõõrdu enim kindlustuseks pidama, kuid et ta ajutiselt kaugemale metsa ehitati enese varjamise otstarbega, siis võib neid siiski ühel alusel pelgupaikadega käsitleda. Enamail korral Läti Hendrik kogu oma kroonikas sõõrdusid meie kodumaal ei nimeta ja ka rahvatraditsioon ei tunne tänapäev neid vist mitte. Võiks oletada, et neid üldse erandlikult ehitati, kui sõjahirmu eest pagev mitme küla rahvas kas millegipärast ümbruskonna kantsi ei pääsenud või pelgupaigad talve tõttu küllalt kaitset ei pakkunud.

Edaspidises pelgupaikade käsitlemises on teataval määral kasulik, kui meie neist eraldame rühma mittekindlaid. Pelgupaikade materjal on küll üldseltki puudulik, siiski leidub ka siin teateid, mida teatava ettevaatlikusega peame tarvitama. Eestkätt tuleks nimetada pelgupaiku, mis on ainult oletatavad ja mida ka rahvatraditsioon pelgupaikadena ei tunne. Nende seas, üldisel levimiskaardil tähendatud mittekindlaina, leiame nii pelgukohti (9), kui pelgukoopaid (10). Nende asukoha üle maksab suurtes joontes sama, mis on eelpool öeldud mõlema pelgupaikade rühma levimisest üldse.

Veel on, iseäranis pelgukoobaste seas, sarnaseid, mida küll rahvatraditsioon tunneb, kuid mis oma ehituselt on pelgupaikadena kaunis küsitavad ja ebamäärased. Näiteks tuntakse Hiiumaalt üksikult ja hulgana koos, sagedamalt madalais kohis asuvaid, praegu veega täidetud nn. „sõja- või vainu(=vaenu)aukusid“. Rahvasuu jutustab, et neis sõdade ajal pelgus oldud ja seepärast on nad kaardile märgitud kindlaina. Üldse on materjali korraldamisel kõige pealt aluseks võetud rahvatraditsioon, nii juhuslik kui see ka vahel olla ei või. Muid asjalikke tõendusi me kahjuks pelgupaigult ei tunne. Õieti ka siis, kui käsitleme pelgupaikade materjali teravamalt piiratud ja neist veelgi eraldame osa küsitavaid, ei muutu, nende üldine levimine nagu paistab oluliselt kuigi palju¹⁾.

(Järgneb).

E. Laid.

1) Mittekindlate pelgupaikadega koos võiks veel nimetada oletatavat pelgupaika, mis oma erilise ehituse poolest teatavat huvi võiks pakkuda. Nimelt leiame J. J. U n g i avaldamata käsikirjus (säilivad Ark. Kab. a.-t. a.) kaunis üksikasjalise kirjelduse (manuskript 15:2, 1913. aastast) ühe Paistu Tuhalaane sooleüst. Siin on teatesaatja vanaisa kraavi kaevamisel leidnud soost suuri põlenud puukande, palke, midagi parve taolist, erisuguseid puust tarberiistu, savinõude kilde, metallist ehteasju, süsi jne. Viimaks sügavamal soos puust väljaraiutud lootsik. Sood arvab kirjeldaja omaaegseks kinnikasvanud järveks ja leidu mingiks vaiehituseks. Et leitud riistust nähtavasti ühtki muuseumitesse pole sattunud, siis on praegu raske midagi kindlamat öelda leiu vanusest ja iseloomust. Vaiehitusena oleks see siiski vaevalt

Külade hävitamine Emmaste ja Keina kihelkondades Hiiumaal rahva suusõnalise traditsiooni põhjal.

Maa-alalt väikses Hiius toimub elu kitsapiirilisemalt, kui mandril ja naabruses asuval Saaremaal. Suured ajaloolised sündmused on möödunud teda vaid riivates, ilma et oleks jätnud maa ajalukku ja rahva ellu sügavamaid jälgi. Nii näiteks ei ole Hiiumaa kunagi hävitavate sõdade tõsiseks tallermaaks olnud. Orjusajal pole suuremaid, kindlalt kavatsetud vastuhakkamisi ette tulnud, vaid ainult väiksed juhusliku ilmega kokkupõrked. Seda võib osalt seletada hiidlase kannatliku, vaikse ja sõnakuuleliku iseloomuga, kes rahuliku kaalumise järele mõistliku otsuse tegi, „kui vastu hakata, saab karistada ja elujärg muutub veelgi halvemaks“.

Sellest hoolimata võib ühe kui teise sündmuse kohta, mis mandril maad võtsid, ka Hiiust küllalt huvitavaid teateid saada. Üheks sarnaseks on külade hävitamine, mis tuli ette juba pärisorjuse ajal ja kestis kuni XIX a. s. 70-date aastateni. Külade hävitamise põhjuseks oli peaaegselt mõisniku soov võimalikult kõik paremad maa-alad mõisaga liita, kuna talupojad vähema headusega maale, n. n. ääremaile, saadeti. Külade hävitamisi toimetati ka sagedasti ettekäändel, et talupojad vastu hakanud, või kohuseid halvasti täitnud, kuna küla laialisaatmine neile sel korral karistuseks määratud. Sarnaseil korral, kui talupojad oma kohilt vabatahtlikult ei lahkunud, toodi sõjavägi appi.

Nii on juba „õige vanal ajal“ Kassari küla laiali aetud ja mõis asemele ehitatud¹⁾. Mis põhjusel ja millal laialiajamine sündinud, sellest rahva traditsioon enam ei räägi. Küll võib Keina kiriku arhiivist juba XVIII a. s. algult Kassari mõisa kohta teateid leida.

Edasi teatakse veel Aandi küla laialiajamisest, mis asunud Keina kirikust umbes kilomeeter lõuna pool. Kohta, kus küla varem asunud,

mõeldav. Loomulikult oleks oletada mõnda järvele või soosse parvele ehitatud pelgupaika, kus peidetud varandusest osa mõnesugusel põhjusel ühes pelgupaiga jäänustega meie päivini on alles hoidunud. Sama oletust on juba esitatud korduvalt kõne all olnud (Jung, J. Muinasaja teadus, II, lhk. 152/153. — Suik A. Helme khk. muinast. kirj., 1923/1924, lhk. 136/145. Sealsamas tsiteeritud muu ilmunud kirjandus) Helme khk. Valgjärve, järve põhjas leiduvate ehitusjäänuste või palgilademetete kohta. Siiski jääb see ikkagi oletuseks, niikaua kui vastavat küsimust teaduslikult üksikasjalisemalt selgitatud ei ole.

1) Gustav Pollmann: — Tampsepä talust, Taga külast — teatab, et kunagi praegu mõisa eel asuv nõmm viljakandev põllumaa olnud ja et mõis juba tol korral olemas olnud.

kutsutakse rahvasuus „Tondilossiks“; arvatakse, et lammutatud küla ahervartes hiljem tondid asunud¹⁾.

Enam mälestusi on säilinud Orjaku küla laotamisest²⁾, rahva traditsiooni järele umbes 1835. aastal³⁾. Orjaku olnud hea põllumaa-dega vabadikkude küla ja asunud mõisa ligidal; muidugi soovinud mõisnik neid maid mõisaga ühendada ja vabadikud saanud käsu Jausa küla karjamaale asuda. Esialgse käsu peale elanikud külast ei lahkunud; mõisnik, nähes seda, võtnud karmimad abinõud tarvitusele.

Ühel varasel hommikul ilmunud külla trummipõrina saatel polk soldatid. Oma ehmatuses näinud elanikud, et ühed neist hakanud kraami välja kandma, teised majadel katuseid maha ajama, kolmandad ahjusid lõhkuma. Mõnel perel jäänud isegi leivad ahju. Ka vili kantud salvedest õue, kus ta porri sõtkutud; loomad aetud lautadest välja, mõned neist isegi tapetud. Mitmes peres olla ka vägivaldseile sissetungijaile vastu hakatud, mis kuni veriste kokkupõrgeteni läinud, kuid loomulikult jäänud võit relvastatud soldatitele, kes arvu poolest enamuses olnud. Kõik toimetatud äärmise kiirusega ja varsi olnud kogu külast ainult rusuhunnikud järel. Nii pidid peavarjuta jäänud vabadikud tahes või tahtmata teisale kolima. Ühed neist tulnud Emmaste kihelkonda Harju ja Tilga küladesse, teised asunud eelpool mainitud Jausa küla karjamaale, kus praegu Utu küla. Samal ajal on Emmaste kihelkonnas asuv Vanamõis ära kaotatud ja Orjakule üle toodud, kuna põllud taludeks jaotatud. Endisest mõisast annavad praegu veel tunnistust viinaköögi keldrid ja tiik⁴⁾.

Samuti elavalt mäletatakse Vaimla küla hävitamist 1868. aastal⁵⁾. Hävitamine sündis toleaege mõisaomaniku ja kihelkonnakohtu esimehe von Gernet'i käsul. Siin kandis küla hävitamine väliselt küll karistavat laadi, kuid pole ka võimatu, et selle taga samuti peitus soov mõisa ligidal asuva küla maid mõisaga ühenduses näha. Seks tuli talle appi soodne juhus, mis aitas kavatsust teostada. Nimelt valitsuse nõudmine, et iga kohaomanik pidi mõisaga vähemalt kuue

1) Teated Gustav Pollmannilt ja kooliõpetaja E. Mäehansult — Selja külast.

2) Teated Mihkel Ellerberg'ilt — Põlesmaa talust; Mänd'ilt — Matsi talust, Tilga külast; Toomas Leisberg'ilt — Prassi talust, Prassi külast.

3) Eelpool mainitud isikud teadsid rääkida ühest vanamehest, kes hiljuti olla surnud, ja kes läinud suvel (a. 1924) oleks saanud 90 aastaseks. — Orjaku küla hävitamisel olnud ta vaevalt poole aastane, teda toodud tõrres Jausa külla. Seega arvatakse Orjaku küla laotamist 1835. aasta peale.

4) Mõlemad mõisad kuulusid krahv De la Gardie'le.

5) Teated Keina kiriku kroonikast ja suusõnalised teated Mihkel Ellerberg'ilt, Gustav Pollmann'ilt ja Siim Luiken'ilt — Kaigutsi külast.

aasta peale kirjaliku kontrahi tegema; teoorjuse asemel pidi raharent maksma hakkama, mille kohta Keina kiriku saksakeelne kroonika järgmist jutustab. „Rahval isegi raske aeg¹⁾. Aastasadade orjuse järele oldi umbusklikud „sakste“ vastu, ehk uus seadus neile küll enam vabadust lubas, ei tahetud seda vastu võtta. Rahvas nägi keisris küll oma päästjat, kuid „sakstes“ — surujaid. Kontrahis nähti mingisugust uut kavalust ja arvati, kes sarnase kontrahi vastu võtnud, see igavesti mõisaga seotud. Mõisnikud nõudsid kontrahi vastuvõtmist ja ähvardasid neid, kes jüripäevaks käsku pole täitnud, oma kohilt ära ajada. Mida ligemale jõudis jüripäev, seda enam tekkis käärimisi rahva keskel“.

Nii ähvardas ka von Gernet temale kuuluvate külade elanikke, kuid valjum oli ta eriti Vaimla elanikkude vastu. Viimased katsunud omale ka „abi ja kaitset kõrgemalt poolt“ muretseda. Südi ja ettevõtlik Thomas Kuusik — ameti poolest sepp — käinud isegi paaril korral Peterburis, kuid kõik jäänud asjatuks. Vahepeal jõudnud kätte jüripäev. Kuberneril käsul saadetud Haapsalust umbes 200 soldatit, kes esimeses joones Vaimla küla laiali ajanud; siin talitades samuti, kui eelpool mainitud Orjaku küla laotamisel. Vahe seisis ainult selles, et Vaimlas laotamine verevalamiseta toimunud; vastu hakata pole juletud, teades juba ette, et sellest pole mingit kasu. Elanikud saadetud Kaasiku karjamaale asumisele. Edasi valgunud soldatid üle mõlema kihelkonna laiali ja asunud peredesse korteritesse. Oma ülespidamiseks olla nad ka siin ja seal loomi tapnud, kuid leib olnud neil omal kaasas. Suurem enamus, nähes Vaimla küla kurba saatust, loobunud igast tõrkumisest ja võtnud kontrahid vastu. Ainult mõned üksikud pered on siiski veel tõrkunud, kuid neid tabanud sama saatus, mis Vaimla külagi. Umbes 9—10 meest üle mõlema kihelkonna saanud sel puhul Putkaste mõisas ka ihunuhtlust.

Sarnase vägivalla vastu on rahvas tol korral ka väljastpoolt katsunud abi muretseda. Kaks energilisemat meest, Mihkel Vesmes ja Mihkel Kiibus, kes Emmastest pärit ja ka peksasaajate hulgast, sõitnud ühel ööl väikese „püüulaevaga“ palvekirjadega varustatult Stockholmi. Pikemalt selle kohta räägib Mihkel Ellerberg järgmist. „Mõlemal mehél olla korda läinud Stockholmi jõuda, seal ühe tuttava noarootslase kaudu, kes Stockholmis linnavahiks, olnud neil võimalik kuninga jutule pääseda. Kuningas, kuulates meeste jutustust rahva viletsusest, mõisnikkude vägivallast ja toorusest Baltimail, nähes hirmsaid peksuhaavu nende seljal, olnud üllatatud metsikusest, mis valitseb Venemaal ja teatanud asjast otsekohe Vene keisrile. Viimane lasknud

1) Oli parajasti kõige teravam nälja-aasta 1868.

krahv De la Gardie¹⁾ enese juurde kutsuda, noominud teda ja hoia-
tanud, et edaspidi sarnaseid asju enam ei korduks. Tagajärjeks olnud
asjaolu, et umbes 5—6 päeva peale meeste Stockholmi sõitu soldatid
ühel varasel hommikul suure kiirusega Hiiust lahkunud. Peremehed,
kes taludest olnud välja tõstetud, kutsutud mõisa, neile lubatud talud
tagasi anda ja vabastatud pealegi esimese aasta rendimaksust. Samuti
olla peale selle kubjal kepi tarvitamine töö juures ära keelatud“.

Tõenäolisem aga on, et Rootsi sõitnud mehed mitte kuninga
juurde ei pääsenud, vaid neid juhatatud Vene saatkonda, sest Rootsi
valitsus ei tahtnud ju end segada Vene riigi sisemisesse asjusse.
Võib võimalik olla, et hiljem asjast ka Vene valitsusele teatatud, kuid
kas soldatite lahkumine Hiiust sellega ühenduses, ei saa kindlaks
määrata. On ainult teada, et aastarent jäetud sisse nõudmata ja kubjas
pole keppi enam tarvitanud.

Ka praeguse Emmaste mõisa asemel olnud varem hea põllu-
maaga küla, kuna mõis tolkorral Kurisuul asunud. Emmaste küla
peremehed olnud rikkamad kogu ümbruskonnas. Korra kõrtsis olles
kiidelnud ja hoobelnud nad teiste ees oma rikkusega. Mõisnik saanud
teada ja lubanud upsakaid talupoegi karistada. Varsi saanudki elan-
nikud käsu külast lahkuda, ja mõisa ehitusega tehtud algust²⁾. Kas
küla laotamine rahulikul teel või vägivallaga sündinud, sellest rahva
traditsioon enam ei räägi ega määra ka laotamise aega ligemalt.

Küll võib oletada, et Emmaste küla laotamine umbes XIX a. s.
algul sündis, sest esimesi teateid Emmaste mõisa kohta leidub Keina
kiriku kroonikas 1820-test aastatest³⁾.

Samal ajal kaotatud mõis Kurisuult ja arvatavasti saadetud
endise Emmaste küla elanikud sinna asumisele. Et mõis varem
Kurisuul asunud, sellest andnud siiani tunnistust hiljuti varisenud
mõisa pesuköögi korstna jalg ja suur pärn, mis alles läinud suvel
maha rajatud⁴⁾.

H. Mählberg.

1) Praeguse Emmaste õpetaja Embecki teadetel olnud krahv De la Gardie tol
korral riiginõukogu liige. Tema mõisaid Hiius valitsenud von zur Mühlen.

2) Teated Mihkel Ellerberg'ilt, Joonas Moonson'ilt — Sinimaalt ja õpetaja
Embeck'ilt — Emmastest.

3) A. V. Hupel nimetab veel — Topographische Nachrichten von Liefland und
Ehstland*, III, lhk. 575 — Kurisuu mõisat, mis sisaldas 20 haakenit.

4) Põliseid pärnu leidub Hiius ainult mõisate ümbrusest.

Saksa ordu ja Poola suhted XV aastasaja algusel.

Tannenbergi lahing 15. juulil a. 1410 moodustab iseäranis tähtsa sündmuse Saksa ordu ajaloos. Oli ordu kõrgemeister Winrich von Kniprode ajal XIV aastasaja teisel poolel saavutanud oma suuruse aja kõige kõrgema tipu, ei jõudnud mainitud riigimehe surmast kolm aastakümnetki mööduda, kui ordule anti löök, millest ta enam kunagi ei toibunud. Ja nii läks tee siitpeale ühtepuhku allapoole.

Ei või kahelda, et Krakovi pulmad aastal 1386 esinevad tähtsa intriigina Saksa ordu tragöödias. Tühistas ju see sündmus ordu poliitika põlised püüded Leedu vürstkonna vallutamiseks, mille kristianiseerimine oli tähtis, kuid mille maa-alade omandamine Prussia Sacrale oli veel tähtsam, ja röövis ordult selle abi, mis talle tingimata tarviline oleks olnud Poola vastu. Kuid ordu kokkuvarisemise põhjused pesitsevad veelgi sügavamal: neid peame otsima selles moraalses languses, mis näris ordu seesmised jõud ja viis ta lõpuli-kule katastroofile.

Üks Saksa uurija Paul Nieborowski on hiljuti ilmunud töös „Der deutsche Orden und Polen in der Zeit des grössten Konfliktes“, Breslau 1924, vaatluse alla võtnud Saksa ordu ja Poola vahelised konfliktid aastail 1410—1418 sellel suurel tagaseinal, mille moodustavad tähtsad usutülid ja Konstanzi kirikukogu XV aastasaja teise aastakümne keskel.

Nieborowski töö pole õigupoolest päris uus; juba a. 1915 ilmus sama töö peaaegu täiesti praegusel kujul, kuid teise pealkirja all „Peter von Wormdith“. Mis on nüüd uurijat, kes ise väidab, et esimene töö on endale tõmbanud väga vähe tähelepanu, sundinud sama tööd avaldama muutmata kujul, on meile teadmata.

Mööname otsekohe, see töö ei oleks väärinud isegi esimest trükki ega ammu mitte siis teist. Nieborovski äärmine subjektiivsus, tema ülekohtused, koguni haavavad otsused, tema ühekülgne tendents ja kõrkus teiste uurijate vastu, kõik see mõjub kaasa selleks, et me ei tarvitse teda tõsise uurijana võtta. Olles väga huvitatud oma tööst, esitab autor palju materjali, kuid tal puuduvad kõige lihtsamadki objektiivsuse alged.

Siiski on Nieborowski töös üks külg, mis õigustab sellele tähelepanu pöörmise ja ühes sellega siis ka käesoleva arvustuse. Ta juhib nimelt tähelepanu arhiiviallikele, mis võivad Eesti ja Liivi ajaloo kohta palju pakkuda, kuid mida senni liig vähe on kasutatud. Saksa

ordu ajaloo kohta käivaid allikaid, mis võrdlemisi vähe on tarvitatud, leidub väga palju Königsbergi ja Danzigi arhiivides (Staatsarchive) ja, võib olla, veel rohkem Wienis alalhoidunud ordu peaarhiivis (Deutsch-Ordens-Zentral-Archiv). Neid arhiive on Nieborowski rohkem määral tarvitanud oma töö jaoks ja tema poolt kasutatud materjal lubab meid aimata, kui palju nendest arhiividest veel võib väärtuslikku leida. Nii moodustab värsked arhiivimaterjali esitamine Nieborovski töö kõige kaaluvama külje.

Peter von Wormdith, kes aastast 1396 peale oli ordu teenistuses ja aastast 1403 peale asus ordu generaalprokuraatorina Roomas, olnud meie autori arvamise järgi õieti tähtis isik ja saatnud ordu heaks nii mõndagi korda. Ta näib Konstanzi kirikukogus õieti suurt osa olevat etendanud ja eriti mõjuvalt välja astunud nende süüdistuste puhul, mis iseäranis Poola poolt ordu vastu esitati. Generaalprokuraatori osavõtt 1410—1411 aastate tähtsaist sündmusist on vist küll olnud väiksema tähtsusega, kuid sellest hoolimata pakuvad need aastad autorile hea juhuse kõneleda Tannenbergi lahingust ja esimesest Thorni rahust, mille valgustamisel ta tingimata püüab esineda omapäraste vaadetega.

Mainitud arhiivimaterjali põhjal võib autor peatuda küsimusil, mis Liivi ajaloo uurijaile kas hoopis tundmatud või ainult väga vähe tuntud. Nii on tal näit. mõned teated Riia „peapiiskopist“ Petrustest, kes oli üles seatud Johann von Wallenrode vastukandidaadiks, nähtavasti ühenduses seisis Daani kuningaga ja ka Konstanzi kirikukogus on mänginud teatavat osa. Mansi (acta consiliorum) ja Voigt ning Lohmeyer mainivad teda küll, kuid nähtavasti on senni kahe silma vahele jäänud asjaolu, et „peapiiskopp“ Petrus on ka daanlastega kokku mänginud. Mõne huvitava teate sisaldavad ka märkused saatkonna kohta, mille Daani kuningas Pommeri Eerik, nähtavasti a. 1415, Liivi küsimuse asjus keisri juurde saatis. Kiri, millisele autori vastavad teated tugivad, leidub Saksa ordu keskarhiivis Wienis.¹⁾

Mainisime, et Nieborowski on äärmiselt subjektiivne, koguni ülekohtune. Seda väidet tõendavad näit. tema arvustavad märkused ühe Poola suurema ajalookirjutaja Jan Dlugosz'i kohta. Oldagu Dlugosz'i ja tema „Historia Polonica“ kohta millisel arvamisel tahes,

1) Vrd. kuningas Eriki üritusi Eestimaa tõttu sõda alata Saksa ordu vastu. v. Bunge, Urkundenbuch, IV, Nr. 1878, V, Nr. 2047, 2073 j. t.; J. V. Ruuth, Tutkimuksia Suomen ja Hansan välisistä suhteista ennen vuotta 1435 (Helsingissä, 1882) lhk. 49—50, 64—68 j. t. W. Moucrup, Daenemark's Beziehungen zu Livland (Berlin 1884), lhk. 8—9.

siiski tunduvad haavavaina säärased ütelled nagu „der lügenhafte Dlugosz“ (lhk. 95) või jälle „der panslawistische Dlugosz, dessen Geschichte nicht bloß von Irrtümern, sondern auch von zahlreichen Unwahrheiten durchsetzt ist“ (lhk. 83), või koguni niisugused süüdistused, nagu oleks Dlugosz temale mitte meeldivad allikad meelega ära hävitanud. Ainult neil juhuseil, mil Dlugosz poolekate kohta kõneleb midagi halba, on ta sõnadel Nieborovski silmis kaaluvust.

Kuivõrra subjektiivsed on Nieborowski arvamised ja millist kirjutamisviisi ta endale lubab tarvitada, näitab väga tabavalt järgmine koht tema tööst. „Die nach der Schablone arbeitenden Schul-Historiker haben den „Verfall“ des Ordens in Preussen vom Jahre 1382 (Tod Winrichs von Kniprodi) an datiert nur in dem einen Gedanken, die Katastrophe von 1410 aus inneren Gründen herauszuerklären. Der polnische Romanzier Sienkiewicz hat in den letzten Jahren des vorigen Jahrhunderts einen abscheulichen, litterarisch nicht einmal passablen Roman geschaffen, worin er hässliche Greuel gerade in dieser Zeit in die Ordensschlösser verlegt, in einer Zeit, wo jedes Jahr genaue Visitationen vorgenommen wurden, in einer Zeit, wo ein Konrad und Ulrich von Jungingen ein fast heiligmässiges Leben führten, in einer Zeit, die wir aus dem Tresslerbuch und sonstigen Akten so genau kennen, dass kein Fältchen übrig bleibt, wo sich die von den Polen erdichteten Laster hätten verstecken können Wenn immer innere Gründe für eine Katastrophe vorhanden sein müssen, dann ging die Mongolenschlacht wegen des Verfalls Schlesiens verloren, dann starb das Christentum in Japan an inneren Verfall, dann hat der Islam im siebenten und achten Jahrhundert aus innerer Kraft über das verfallende Christentum gesiegt, dann ist schliesslich auch Messina im Jahre 1908 an innerem Verfall zu grunde gegangen Alle ernsthaften Historiker sind sich heut darüber einig, dass der Verlust der Schlacht bei Tannenberg und der Thorner Frieden die Ursache, aber nicht die Folge des Verfalls im Ordensstaate sind“

Niisugused lillekesed ajaajoteaduslikus tekstis lubavad meid kahelda, kas autor kuulub nende „ernsthafte Historiker'ite“ hulka, kelle sõnad talle endale midagi kaaluvad. Muidugi on autor tuline preislane ja patrioot; kuid see ei õigusta teda veel seletama liialdatus, valetatus, võltsituks kõik selle, mis Preisi vastu on kirjutatud.

Patriotism on küll hea asi ja kaunistab iga ajalookirjutajat. Kuid see ei luba veel vastastele meelega ülekohut teha. Veel vähem õigustab patriootiline meelega liialdamist, valetamist ja võltsimist.

Nieborowski, kelle töö on pühendatud Saksa ordu praegusele kõrgemeistrile, ertshertsog Eugenile, lubab oma töö eessõnas mõne aasta järgi avaldada Saksa ordu ajaloo. On ju tõsi, et Voigti kuulus töö mainitud ordu kohta praegu juba vananenud — ilmus ta ju aastat 70 tagasi — ja puudulik. Kui aga Nieborowski lubatud töö samalaadiliseks kujuneb, kui tema praegu kõne all olev teos, niisamuti subjektiivseks, ühekülgseks ja tendentsiöösiks, siis lepime vist küll ikka edasi Voigti omaga.

A. R. Cederberg.

Määrus sõjavangide kirjade kohta 1718. aastal.

1718. a. suvel anti tsaar Peetri poolt põhjustel, mida mina ei ole saanud kindlaks teha, käsk, et keegi, kes ta ka ei oleks, ei tohi vastu võtta ega edasi saata vangistatud poliitiliste kurjategijate või sõjavangide kirju, vaid et need pidid esiteks postivalitsuse poolt läbi vaadatama. Et nende teadete suhtes, mis sõja ajal saadeti Venemaalt teistesse riikidesse, oldi väga ettevaatlikud, seda on näiteks näha Liivi kubermanguvalitsuse patendist 18. detsembrist a. 1710, kus elu ja varanduse kaotamise ähvardusel ära keelatakse läbivaatamata kirjade saatmine Rootsi ja Rootsi alla kuuluvatesse maadesse ning Saksa-maale põgenenud liivimaalastele¹⁾. See „imennoi ukaas“, dateeritud 17. juunil a. 1718, on küll tuntud olnud, Vene keeles hiljem ära trükitud²⁾ ja ka kirjanduses mõne korra nimetatud³⁾. Samal päeval avaldas Vene riigi asekancler ja postipeavalitsuse juhataja Šafirov kuulutuse sellesama asja kohta, millele nähtavasti on järgnenud erilised patendid, väljaantud eri kindralkuberneride ja kuberneride poolt⁴⁾. Mis puutub Eesti- ja Liivimaasse, mida tsaari käskkiri muidugi iseäranis lähedalt riivas nende suhete tõttu, mis Baltimaadel oli Rootsi ja Soomega, siis on nende provintside valitsuste poolt väljaantud

1) Vrdl. K. E. Sonntag, Die Polizei für Livland von ältesten Zeiten bis 1820, Riga, 1820, lhk. 52.

2) Л. Максимовичъ, Указатель российскихъ законовъ, III, lhk. 295. Vrdl. F. G. v. Bunge, Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland, I, Dorpat, 1823, lhk. 34. Meie ülikooli raamatukogus Maksimoviči töö vastav osa puudub.

3) Sonntag, op. cit., lhk. 52.

4) Vrdl. Sonntag, op. cit., lhk. 52, kus nimetatakse, et ka selle kohta siiski peale tsaari „imennoi ukaasi“ ka eriline Regierungs patent on ilmunud, mis ka väga loomulik. Seda nimetab ka v. Bunge, op. cit., lhk. 34.

patendid meile tundmatuks jäänud. Selle vastu on Šafirovi kuulutus Tartu ülikooli raamatukogus säilinud käsikirjalise eksemplarina ¹⁾).

See kuulutus, mis nähtavasti küll ka trükitud ja mida vast veel mõnest arhiivist või erakogust võidakse leida, väärib minu arvamise järgi küll avaldamist. Nimelt leidub ülikooli raamatukogus säilinud eksemplaris kuulutusest ka võrdlemisi hea eestikeelne kokkuvõte, mis tunnistusena tolle aja ametliku keele kohta huvitav, vahest ehk koguni tähtis.

Tekib küsimus, kellele mainitud käsikiri on kuulunud. Seda on teadagi raske kindlaks teha. Siiski võime konstateerida, et samas kogus, milles Šafirovi kuulutus leidub, eelmine patent on ette loetud Tori kihelkonnas, nagu järgmine, patendi teisele poolele kirjutatud märkus näitab: „Torgels Kirchspiel. Dieses muss in beyden Sprachen von der Cantzel publiciret, hernach von Hoff zu Hoff gesant und alsdann sey dem dasigen Priester abgegeben werden“. Nähtavasti on patent jäänud Tori kiriku arhiivi ja sealt teel või teisel sattunud Tartu ülikooli raamatukogusse. Kui oletuste teele lubatakse asuda, võiksime ehk arvata, et ka Šafirovi kuulutus on ette loetud Tori kiriku kantlist ja ka Toril Eesti keelde tõlgitud.

Lõpuks paar sõna Liivi- ja Eestimaa kohta käivaist patentidest ja teistest avalikkudest kuulutustest. Nähtavasti on meie maal mitmel pool kas arhiivides või raamatukogudes, üldistes kogudes või eraisikute juures säilinud vanu patente ja teisi avalikke kuulutusi, nii trükitud kui trükkimata. Niisugused dokumendid võivad omada kõige suurema tähtsuse ja sellepärast on väga tähtis neid korjata, neist ära kirju teha ja neid trükkis avaldada. Paneksime kõigile, eriti meie maa kirikuõpetajaile südame peale säärase materjalide kohta nimestikud kokku seada ja ka edasi saata kas Tartu ülikooli raamatukogule või „Akadeemilisele Ajaloo Seltsile“, kes tänuga vastu võtavad kõik niisuguse ajaloolise materjali kohta käivad teated.

A. R. Cederberg.

I

Nachdem aus ihro Czaarischen Maytt. Unsers Gnädigsten Czaaren und Herrens hohen Befehl einige dero Unterthanen, deren einige von Condition wegen gewisser Stadts-raison und Criminum laesæ Majastatis arretiret, und gegen dieselbe wir billig inquisitorie erfahren wird, und man in deren depositionen unter andern ersehen, dass an Sie verschiedene verdächtige Briefe unter frembden Couverts eingekommen, wobey man zugleich auch in Erfahrung gebracht, wie dass unter eben solchen Couverten derer in hiesigem Reiche Sich befindl. Schwed:

1) Livländische Gouvernements-Regierungs Patente 1710—1720.

gefangenen Briefe eingekommen, hinwiederum auff dergleichen weise heraus geschicket worden sind, ohngeachtet man obbemeldten Schwedischen Gefangenen, nach Kriegs-manier und gebräuchlicher massen die publique Correspondentz sub sigillo volante, und nach deme Sie vorhero ihre Briefe zu behörender Revision auf die Cantzeley eingeschicket haben gar nicht verbohten; Als wird hiemit auff höchstgemeldten Ihre Czaarischen Maytt Expressen hohen Befehl, von allen Ausländischen hohen Puissancen an höchgemeldte(n) Ihre Czaarischen Majtt Hoffe allhier befindl. respective HH: Ministris und übrigen characterisirten Bedienten verlanget, dass, falls die ihnen, etwan dergleichen Briefe an die Stadts-arretirte und Schwedische Gefangene, oder von denenselben, umb solche anderwärts hinzu verschicken, sub couverte einkommen solten dieselbe solche, der zwischen Ihre Czaarischen Mayt: und deroselben hohen Prinzipales habenden freundschaft gemäss, melden und bey dem General Post-Ambdt, abgeben zu lassen sich gefallen möchten, wiedrigen falls aber, werden Ihre Czaarisch: Majjtt. nach Befindung dessen, wieder Sie bey Ihre hohen Principales sich beschweren, und umb gehörige Satisfaction ansuchen lassen Ihre Czar: Maytt: Unterthanen aber, sowohl als deren frembden hier etablirten und sich befindenden Kauffleüthen und allen Ausländern bey verlust ihres Lebens und confiscation Ihrer Beweg- und Unbeweglichen Gühter, aufs ernstlichste anbefohlen solchem Befehl, in allem Stricte und gebührend nachzukommen.

Und damit sich niemand mit der Unwissenheit hiervon excusiren könne; als ist gegenwärtiges Placat auff Ihre Czaarisch(en) Maytt: allergnädigsten expressen Befehl, aller Ohrten publiciret und sowohl an dem St. Petersburgschen, als übrigen Post-Ämbtern unter Ihre Czaarischen Maytt: hohen Insiegel affigiret worden.

Datum St: Petersburg dz 17ten Juny S. v. A^o 1718

L. S.

Auff ihre Czaarischen Majjt.
hohen Befehl If: fr.
von Schaphiroff

Reichs-Vice-Cantzler
und General Post-Director

II

Meie armolikko Keijri ja Ššjanda poleit antakje täda; jeit et Wennemaal weel alles palju Noodji wangid on, kennele tämmini ifka lubba olnut Ramatut onniale Male lähhatada, agga ninda et nemmad ninda kui igga Paikas, Söa-Mjal, wiis on onnina Ramatut wallale züddant Posti — Kotta lätkitama ja neid sääl enimelt pididi läbbi loetama, jallaja agga kirja lähhatada olnut foggone ärrafeeltut: Nüiid agga on täda jadut, et Noodji wangid, mittokord on Wennemaald, jallaja teiste Ramatode jees kirja lätkittant ja et jesanma wiisi Nootsiit Ramatut taggasi jälle Wennemale künut, jepärrast keeldakje jedda nüiid kangeste ärra, et ei ükšife feige jelle kunningriffus, eiga siin maal, olgo küil wöras eht koddanikkud, kaupmehšhed eht kes eht on ei pea

mitte nende Roodsi wangide kääst Ramatut wästo wõtma ja jallaja, ilma luggematta, Roodsi läffitama eiga neid Ramatud mis Roodsiit tuakle jälle ümber Wenne Male saatma waid kui nijuggused Ramatut peakfid iihhegi fätte todama siis peab temma jedda illeskulutama et woib need ennemelt läbbi luggeda enne kui need paigalle läffitadakse. Kes se wästo teeb jedda peab Eho ja feige temma warra ja wilja polest nuhheldama.

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade.

I.

Grandioosi ja imosantse nähtusena seisab Prantsuse revolutsioon viimaste aastasade ajaloolise arengu keskkohas: nagu fookusse jooksevad temasse kokku eelmiste ajajärkude peamised arenemisteed, nagu mingist sõlmpunktist hargnevad temast nüüdisaja ajaloo tähtsamad magistraalid. Ülesanded, mille kallal see revolutsioon erakordse energiaga töötas, moodustavad ka järgnevail aastakümneil poliitiliste ja sotsiaalsete võitluste peaoobjekti ega ole siia maanigi lõpulikult lahendatud. Meie kõik tunneme veel enda üle Prantsuse revolutsiooni võimsat hingeõhku ja elame tema kestvate mõjuavalduste atmosfääris: „1789. a. revolutsioon kestab praegugi edasi, kuigi teisel kujul ja teistsugustes tingimustes“ (Aulard).

Sellepärast ei tule imestada, kui revolutsiooni ajajärgu teaduslik uurimine senni soovitaval määral pole annud kindlaid lõpptulemusi. Tarvilise perspektiivi puudumine ja käsitledavate küsimuste päevahuviline elulisus takistavad veel praeguselgi ajal revolutsiooni erapooletut, kainet ja objektiivset vaatlemist. Kuid vahemaa suurenedes paraneb selles suhtes olukord iga aastakümne ja Prantsuse revolutsiooni teaduslik uurimine hakkab andma ikka väärtuslikumaid tagajärgi. Järgnevate ridade eesmärgiks ongi näidata, kuidas sellel tähtsal uurimisalal teaduslikud meetodid ikka enam ja enam on kõrvale tõrjunud esialgse publitsistliku pealiskaudsuse ja erapooliku, parteipoliitilise suhtumise, kuidas aegade jooksul vaatekohad ja hinnangud Prantsuse revolutsiooni suhtes on muutunud, kainenunud ja täienenud. Mõistagi võime peatuda ainult tähtsamail suurmeistritel, kuna ajaloolise Parnassi dii minores ruumi puuduse ja materjali külluse tõttu peavad paratamatult kõrvale jääma.

Revolutsiooni ajalugu hakkasid kirjutama juba kaasaeglased, kuid loomulikult on nende töis publitsistlik, filosoofiline või puhasisiklik element täielises ülekaalus. Neis esineb rohkem spekulatiivseid arutusi revolutsiooni olemuse ja mõtte kohta, sündmuste süüdlaste otsimisi, filippikaid, ditürambe kui täpset ja õiget revolutsioonikäigu kirjeldust. Sagedasti on nende autoreiks revolutsioonist osavõtnud isikud (vennad Lameth, Mounier j. t.), kes oma vastastega vanu arveid õiendavad, või revolutsioonitegelaste lähemad sugulased, kes oma lemmikute tegevust püüavad rehabiliteerida (näit. *M-me de Staël* oma isa Neckeri tegevuse kaitseks kirjutatud töös „*Considérations sur les principaux événements de la Révolution Française*“, avaldatud peale autori surma a. 1818 kolmes andes). Kui mõned kaasaeg-

laste kirjutused nüüd veel tähelepanu väärivad, siis eeskätt ajajärgu meeoleolu kajastusena, eriti siis, kui nad põlvenevad sääraste isikute sulest, nagu Saksa filosoof Fichte („*Beiträge zur Berichtigung der Urtheile des Publicans über die französische Revolution*“, a. 1793) ja kuulus Inglise riigimees Burke („*Reflexions on the French Revolution*“, a. 1791).

Õieti suurt mõju avaldas just viimane hoogsalt kirjutatud teos nii kaasaeglastele kui ka hilisemaile uurijaile, näit. Taine'ile. Burke on demokraatlikkude niveleerimispuüete ja rahva suvereniteedi idee äge vastane ja hindab kõrgesti ajaloolise järjekestvuse tähtsust. Poliitilistes reformides tuleb mineviku pärandust kõige tõsisemalt arvestada ja vajaliseks saanud uuendused sellega ettevaatlikult kooskõlla viia: „kõik sugupõlved on solidaarsed, esivanemate pärandajaina ei tohi meie nende pärandust hoolimatult pillata“. Kui vaja, tuleb vana poliitiline hoone remonteerida, mitte aga tuluusi ehitusi kunstlikult, abstraktselt teooriate põhjal „vabritseerida“. Vastasel korral kaob vajaline järjekestvus üksikute sugupõlvede vahel ja tekib hukatuslik anarhia. Burke piisutab ägedalt Prantsuse asutava kogu revolutsioonilist loomingut, kui kõrki ja kergemeelset katset puudulikkude, valede või põhjendamatu teooriate najal ajaloo poolt pühitsetud korda purustada mingisuguse ebamäärase tuleviku-ideaali nimel. Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis väljakuulutatud inimõigused leiavad samuti Burke'i poolt ägedat arvustust. Need absoluutsed õigused ei olla ühendatavad ühegi riigikorraga. „Prantsuse revolutsioon pani miini kõigi valitsuste alla: see miin on inimõigused“.

Teaduspärasem revolutsiooni tundmaõppimine algab alles XIX aastasaja 20-dais aastais, mil liberaalsed voolud Prantsusemaal võitlesid Bourbonide reaktsiooniga. Liberaalne kodanlus otsib selles võitluses oma poliitilistele puüetele ajaloolist sanktsiooni ja kasutab ajaloolise uurimise tulemusi kohase pealetungimise või enesekaitse abinõuna. Liberalismi teoreetikud näevad Prantsuse minevikus eeskätt poliitilist vabadust taotleva kolmanda seisuse võitlust feodaalse aadli ja absoluutse monarhiaga. „Prantsusmaal on ainult kaks rahvaklassi, mõlemad klassid seisavad üksteise vastu, ja kõikjal relvastuvad pergamendi mehed võitluseks industria meestega“ (Thierry). Pidades Prantsuse revolutsiooni pealahinguks nende kahe jõu vahel, püüavad liberaalsed ajaloolased tõestada revolutsiooni seaduspärasust ja paratamatust ja omadavad niiviisi mineviku vaatlemisel XVIII aastasaja ratsionalismile võõra, ajaloolise seisukoha. Need kodanluse ideoloogid eitavad oma korda revolutsiooni ajal esinenud äärmisi demokratlikke loosungeid ja hindavad mõõdukat poliitilist vabadust kõrgemini kui täielist ühetaolisust. Vabad revolutsiooni aja kirgede ja eelarvamiste mõju alt, vaatlevad need esimesed pioneerid kaine ja rahuliku pilguga oma uurimisala, leiavad sisemisi sidemeid ja seaduspärasust seal, kus senni nähti ainult kurja tahet või juhuslikkude üksiksündmuste kuhjumist. Prantsuse revolutsiooni esimesi suuri kirjeldajaid valdab teatav joie de comprendre (Aulard'i sõnad Thiers'i kohta), mis neid võimaldab ka partei ja klassi eelarvamiste prismi läbi kaunis õieti näha sündmuste ja isikute kontuure.

1823. aastal ilmunud „*Histoire de la révolution française*“ autor Mignet on selle liberaalse historiograafia üks tüübilisemaist edustajaist. Sündinud juba direktooriumi ajajärgul, ei saanud Mignet kaasa elada revo-

lutsiooni pörutavate sündmustega. Ajaloolisele uuringule allub ainult minevik, ja Mignet'le oli Suur Revolutsioon juba tööpoollest minevikuks. Sündmuste ja tegelaste võrdlemisi objektiivne hindamine, püüe igalpool faktide vahel leida sisemisi siduvussuhteid, kokkusurutud, selged ja piltlikud kirjeldused ja osav tsitaatide valik tegid Mignet' tööst nauditava lektüüri ja kindlustasid sellele kunni nüüdisajani teatava tähtsuse hiljemini ilmunud suuremate tööde kõrval. Teose nõrgaks küljeks on fatalistlik vaade sündmuste arengule, pimedada ajaloolise paratamatuse arvustamisvõimetu kumardamine. Igas sündmuses näeb Mignet lüli, mis teiste sündmustega seotud puhasloogilise sideme abil. Ta näeb üksteisele järgnevais faktides mingisugust ettemääratud korda, mille tõttu juba esimene lüli kõik järgmised kindlaks määrab, ega võta arvesse, et järgnevaile lülidele mõju avaldavad ka mitmesugused teised, hiljemini juurdetunud asjaolud. Kokkuvõtete tegemisel märgib Mignet ikka täpselt, mis antud kombinatsioonist paratamatult peab järgnema. Need ennustused post factum, mille aluseks äärmuseni arendatud idee nähtuste sisemistest seaduspärasustest, avaldavad nüüdisaja lugejaile õieti veidra mulje.

Mignet' arvates taotelnud Prantsuse revolutsioon kaht eesmärki: vabu poliitilisi asutusi ja tsivilisatsiooni arengut. Tsivilisatsiooni all mõistab Mignet materjaalse kultuuri, majandusliku heaoleku teatavat astet. Vabaduspüüded domineerinud revolutsiooni esimesel poolel, kuna hiljemini peale jakobiinide langemist majandusliku heaoleku kindlustamine esimesele kohale tõusnud. Mignet'd huvitab kõige pealt keskklassi (classe moyenne, termin kodanlus, bourgeoisie, pääsis alles 40-dais aastais maksvusele) tegevus, millest ta eraldab ülejäänud laiad rahvakihid, massi (la multitudes). Sellelt seisukohalt teeb Mignet vahet kodanlise revolutsiooni, mis valgustatud keskklassi juhatusel loonud palju väärtuslikku ja positiivset (asutava kogu ja legislatiivi aeg), ja jakobiinide poolt juhitud masside revolutsiooni vahel, mis harimatud massid (kel polnud ni les lumières ni les moeurs) esikohale tõstnud ja täielise omavoli süsteemi moodustanud. Tunnustades viimase faasi paratamatust, suhtub Mignet sellesse täiesti eitavalt ja nimetab rahvavalitsuse ajajärku rahutuks ja veriseks surveajaks. Peatähelepanu pühendab Mignet Pariisi sündmustele, eriti seadusandlikkude kodade tegevusele, kuna rahvaliikumised väljaspool Pariisi tema töös õieti varju jäävad.

Väga lähedal Mignet'le seisab tema kaasaeglane ja sõber Thiers a. 1823—1827 ilmunud suures kuueköitelises teoses „*Histoire de la révolution française*“. Thiers'i üldvaated revolutsiooni käigule langevad peaaegu täiesti ühte Mignet' omadega. Ka Thiers seab enda ülesandeks rehabiliteerida revolutsiooni (soutenir la même cause que la révolution), ka tema teeb vahet kahe ajajärgu vahel ja kingib oma sümpaatiad esimesele. Mignet' töös esineva fatalistliku ajalookäsituse arendab Thiers viimaste konsekventsideni, kumardades jõudu, kordaminekut, sündinud fakte. Et kordaminek tema arvates õigustab kõik muutused, siis kannab ta oma pooldamised ikka võitjaile. Ise kodanlise monarhia pooldaja, õigustab Thiers siiski järgimööda girondiinide, jakobiinide, thermidoorlaste ja Bonaparte tegevust, püüdes kõige pealt sündmusi kirjeldada ja selgitada, mitte aga kohut mõista. Selle tõttu paistab Thiers'i töö veel praegugi teiste Prantsuse revolutsiooni ajalugude seas oma harukordselt

objektiivsuselt silma. Vist küll enam kui keegi teine ajaloolane on Thiers õigustatud enda kohta ütleva, et ta kirjutas oma töö ilma vihkamiseta, kahetsedes eksimusi, austades voorust ja imetelles suurust (sans haine, plaignant l'erreur, révéralant la vertu, admirant la grandeur). Samuti kui Mignet peatub Thiers peajasjaliselt Pariisi sündmusil, esijoones seadusandlikel kodadel ega näita suuremat huvi üles Prantsusmaa teiste osade vastu. Et Thiers'i töö rikas üksikasjust ja et just nende valgustamisel uuem uuring suuri edusamme teinud, siis tuleb seda teost nüüd hoopis vananenumaks pidada kui Mignet' oma.

Kuna liberaalne vool revolutsiooni peasisu nägi kodanluse võitluses katoliiklik-feodaalsete ja absolutistlikkude mineviku jõududega ja rahvamasside osavõttu revolutsioonist pidas kiiresti möödunud, tähtsusetuks episoodiks, tunnustab juuli monarhia aegne poliitiline ja sotsiaalne radikalism ka rahvamasside revolutsioonilise aktsiooni suurt positiivset tähtsust. Liberalism asus täieliselt individualistliku ideoloogia alusel, mis XVIII aastasaja valgustatud filosoofias juurdus. 30-date ja 40-date aastate demokraatlikud doktriinid omandasid selle vastu reaktsiooni teoreetikuilt ja saintsimonistidelt teatava umbusalduse individuaalse vabaduse idee vastu: see olla hävitav jõud, mis killustab ühiskonna üksikuiks, oma vahel võitlevaiks indiviidideks ja annab täielise tegevusvabaduse inimeste egoistlikele instinktidele. Uued doktriinid rõhutavad vastukaaluks isekale individualismile vastastikuse solidaarsuse ja venduse ideed.

Prantsuse revolutsiooni uurimise alale kandis uue vaatekoha kõige pealt Buchez, kes 30-dais aastais välja andis kapitaalse dokumentide kollektsiooni „*Histoire parlementaire de la révolution française*“, 40 annet. Peaegu kõik anded on varustatud sissejuhatusetega, mis sisaldavad Buchez' enda vaated sellele sündmusele. Loobunud saintsimonismist, lõi Buchez ise uue ilmavaatelise süsteemi, milles ta omapäraselt ühendas katoliitsismi, jakobinismi ja sotsialismi elemendid. Iga edu sünnib masside, rahvaste vennalikkude, koordineeritud ponnistuste mõjul, kuna individuaalne vabadus esineb ainult hävitava ja lõhkuva jõuna. Individuaalse huvi asemele tuleb seada karm kohusetunne, mis isikut sunnib end ohverdama üldinimliku solidaarsuse suurtele eesmärkidele. Olles samal ajal usklik katoliiklane ja veendunud jakobinismi kumardaja, püüab Buchez tõestada, et Prantsuse revolutsiooni õige sisu moodustanud evangeeliumi põhimõtted — ühetaolisus ja vendus. Revolutsiooni tekkimisel ei olevat materjaalsed huvid mänginud mingisugust osa: rahvas ei anduvat revolutsioonile kunagi materjaalsete hüvede hankimise tuhinas. Selle vastu püüdnud kodanlus revolutsiooni ainult enda huvides kasutada ja sanktsioneerinud oma 1789. a. deklaratsioonis alasti ja varjamatult egoismi. Kodanluse poliitikat jatkanud girondiinid, kaitstes individualismi, seda kõige kurja juurt, ja kultiveerides aristokraatlikku eraldumist rahvamassidest. Ainult rahvamassid ise saanud revolutsiooni suurte põhimõtete õigest sisust aru ja püüdnud neid oma edustajate, jakobiinide, kaudu ellu viia. Valides allikaist oma teesile kasuliku materjali, tõestab Buchez, et jakobiinid kodanluse ja girondiinide isekale aristokratismile vastu seadnud kohuse ja rahva suvereniteedi ideed. Viimane idee põlvenevat katoliitsismist ja käskivat iga üksikut alluda kõigile. Üksiku allutamises tervikule näeb Buchez õige sotsiaalse korra paratamatut eeltingi-

must. Katoliiklik üldnimliku venduse idee juhtinud jakobiine nende tegevuses ja sundinud neid võitlema individuaalse vabaduse vastu, mis õigupoolest olla isiklikkude appetiitide vabadus. Selles võitluses olevat terror samuti õigustatud kui inkvisitsioon katoliku kiriku kätes. Iga meetodi üle tuleb otsustada tema sihi järgi ja terrori siht olnud täiesti hea: inimeste isekuse väljajuurimine ja egoistlikkude kirgede kaotamine inimlikust ühiskonnast. Nii näeb Buchez jakobiinides rahva õige tahte tõlgitsejaid, katoliku kiriku traditsioonide jätkajaid ja üldnimlikul vendlusel tugiva uue ühiskondliku korra eestvõitlejaid, kuna kodanlised kihid esinevad tema kontseptsioonis reaktsioonilise jõuna.

Buchez' mõju võib mõneski suhtes leida Prantsuse 40-date aastate küpsenud sotsiaalse mõtte kõige ilmekama edustaja Louis Blanc'i juures, kelle 12-kõitelise Prantsuse revolutsiooni ajaloo esimene köide ilmus a. 1846. Kui juuli monarhia ajal võidetud aristokraatia ühte sulas võimutseva kodanlusega üheks valitsevaks kihiks, kaotas liberaalsete ajaloolaste poolt harrastatud kodanlise ja katoliiklikefodaalse ilma üksteisele vastuseadmine oma elulise tähenduse. Nüüd kerkivad esiplaanile hoopis teised sotsiaalsed vastolud. Eestkätt kütkestab vaatlejate tähelepanu proletariaadi ja kodanluse vaheline võitlus. Ise sotsialismi teoreetik ja töötavate kihtide huvide eestvõitleja, vaatleb Louis Blanc ka Suurt Revolutsiooni kodanluse ja töötavate kihtide klassihuvide vastolu seisukohalt. Andes sotsiaalsetele konfliktidele suure tähtsuse ajaloo käigus, hindab Louis Blanc siiski õieti kõrgelt ka ideelisi tegureid. Tema ilma vaade on läbi imbinud mingi müstilise idealismi elementidega, mis mõnikord omandavad päris usulise värvingu. Ajaloo käik koostuvat peamiselt teatavate abstraktsete ideede, teoreetiliste põhimõtete omavahelisest võitlusest: mõtted juhtivat maailma ja raamatud tegevat ajalugu. Buchez' eeskujul näeb Louis Blanc ühiskonna juhtivat põhimõtet kristlikus vendluse idees, ainult selle vahega, et ta tunnustab katolitsismi süsteemi vendluse vaenulikuks ja asetab autoriteedi ning võimu kategooria alla.

Nii vahelduvat Louis Blanc'i ideoloogia järgi maailmas kolm põhimõtet — autoriteet, individualism ja vendus. Autoriteedi põhimõte, mis tugivat traditsiooni ebauusklikul austamisel, ühetaolisuse puudumisel ja välisel survele, olevat hästi kehastatud katoliku kirikus ja domineerinud kunni usupuhastuseni. Revolutsiooni selle põhimõtte vastu alustanud teoloogid, kõige pealt Luther. Autoriteedi asemele asetatud nüüd individualne tunne, üksik isik elimineeritud ühiskonnast, hakatud teda pidama terve ümbritseva elu ja iseenda ainukeseks kohtumõistjaks ja sisendatud temasse niiviisi liialdatud ettekujutus oma õiguste kohta, mida ei tasakaalustatud tema sotsiaalsete kohustuste rõhutamisega. Aja jooksul kandunud individualism kõigile elualadele: „nüüdisajal moodustab ta asjade hinge“. Kodanlise klassi elulise põhimõtena toonud individualism tsivilisatsioonile teatavat kasu: ta hävitanud katoliku kirikus ja absoluutses monarhias kehastunud autoriteedi võimu. Tõelist vabadust ei suuda aga individualism rajada, sest ilma ühetaolisuseta ja vendluseta muutuvat vabadus varjatud despotismiks. Tõeline vabadus olevat teostatav ainult vendluse alusel, mis inimesi ühendab armastuse sidemetega harmooniliseks ühetaoliste isikute assotsiatsiooniks.

Säärast venduse ideed propageerinud XVIII aastasajal Rousseau, kes Louis Blanc'i arvates selle tõttu saanud nüüdisaja sotsialismi eelkäijaks: „selles seisab tema õnnetus ja tema kuulsus“. Rousseau kuulutanud lõhkuma mõistuse asemel ühendavat tunit, nõudnud vabadust ainult assotsiatsiooni alusel, vennalikus üksmeeles omataolistega. „Ilusamaid mõtteid“, hüüab Louis Blanc Rousseau puhul, „on võimata enesele kujutellagi!“ Kuid XVIII ei olnud veel tund tulnud nende ideede teostamiseks: enne sotsiaalse inimese vabastamist olla vaja olnud vabastada individuaalne inimene. Prantsuse revolutsioonis, mis eestkätt olnud ideeline liikumine, pörganud autoriteedi põhimõtte langemise järgi individualismi ja venduse ideed üksteisega teravasti kokku. Inimesi lahutav individualistlik ratsionalismi filosoofia püüdnud ainult üksikut isikut vabastada ja domineerinud asutavas kogus, inimesi üksteisele lähendav ja neid ühendav tundeilosoofia juhtinud konvendi ajajärgul jakobiinide poliitilist tegutsemist. Kodanlised kihid, keda vana korra ajal rõhunud usuline surve sallimatu katolitsismi näol, piiramatu kuningavõimu poliitiline surve ja majanduslikud kitsendused merkantilismi ja protektsionistliku monopolide süsteemi kaudu, ihaldanud kõige pealt üksiku isiku vabastamist selle kolmekordse surve alt. Materjaalsed ressursid ja küllalised vaimlised varad võimaldanud kodanlisi rahvakihte ka ilma vennaliku assotsiatsiooni headtegeva kaasabitada end maksma panna ja oma heaolekut kindlustada. Kodanlusele jatkunud individualismist.

Oma positsioone kaitstes, loonud asutavas kogus võimutsev kodanlus tsensusliku süsteemiga enda ja rahva vahele sügava kuristiku, jätnud vaesed ja väetid saatuse hooleks, asetanud usulise sallimatuse asemele külma skeptitsismi ja tööstusmonopolide asemele ainult mitte-vahelesegamise põhimõtte, mis nõrgemate klasside suhtes kokku langenud vabadusega nalga surra. Tänu oma rikkusele ja kõrgele vaimlisele arengule, mis temast teinud Prantsuse rahva materjaalse ja kultuurilise energia peamise kandja, sattunud kodanlus juba algusest peale liikumise etteotsa, kuna väheharitud, organiseerimatud ja klassiteadvuselt arenematud massid paratamatult kõrvalisemale kohale tõrjutud. Kodanlus koostunud kahest osast: esimene, töösturid ja kaupmehed, eelistanud kõige pealt kindlat korda, kartnud sõjatseva vabaduse torme ja olnud valmis leppima monarhiaga, kui korra ja rahu parima tagatisega, teine, haritud, intelligentlik koorekiht, taotelnud enam vaimlist vabadust kui korda, enam au ja kuulsust kui rahu ja omanud kui mitte demokraatlikud, siis vähemalt revolutsioonilised ja vabariiklikud veened. Kodanlise intelligentsi hiilgavaks edustajaks olnud girondiinid, järjekindlad radikaalsed individualistid, kes poliitilisel alal piiramatut vabadust nõudnud, sotsiaalsel alal aga kõik endist viisi tahtnud jätta ja niiviisi ainult ühiskonna pinna peal olla sibliinud. Halastamatu prokuröriina jälgib Louis Blanc girondiinide tegutsemist, ei jäta märkimata ühtki nende eksimust ja paljastab nende artistide-poliitikute edevat teatraalsust, efektide taotlemist ja aristokraatlikku ükskõiksust töötavate rahvakihtide vastu.

Venduse idee kandjatena ja rahvamasside huvide kaitsjatena esinevad Louis Blanc'i töös jakobiinid. Samuti kui Buchez sarnastab Louis Blanc jakobinismi sotsialismiga ja leiab nende poliitilises programmis teravasti rõhutatud sotsiaalse ideoloogia. Jakobiiinid püüdnud vabastada

töötavad rahvaklassid nende orjusest ja luua korra, mil kõigile kodanikudele oleks kindlustatud inimeseväärilised elutingimused. Nad taotelnud ühetaolisust, sest ilma selleta ei olevat nad osanud kujutella vabadust. Jakobiinide sotsiaalset ilmavaadet iseloomustanud püüe kõigil elualadel tegelikult realiseerida venduse idee, kindlustades kõigile võimaluse tööd ja sellele vastavalt õiglast tasu saada. Jakobiinid olevat eraomandust tunnustanud ainult relatiivselt ja nõus olnud igale üksikule ainult niipalju varandust jätma, kuipalju seda nõuab õiglus ja terve ühiskonna heaolek. Usulisel alal tunnustanud nad jumaluse idee sotsiaalse ilmavaate vajalikeks ingrediendiks: mingi müstilise kõrgema jõu kumardamine olevat kõige paremaks kõlbliseks sidemeks inimeste vahel ja aitavat kõige kindlamini alal hoida solidariteeti, mis alaliselt ähvardab hukkuda kirgede kokkupõrgete, huvide võitluse ja ideede lahkuminekute keerises. Louis Blanc'i arvates saanud jakobiinid, vähemalt nende juhid Robespierre'iga eesotsas, õieti aru, et ateism ühiskonda killustavat ja selles anarhia mõjutavat, kuna usk Kõrgemasse Olendisse inimesi üksteisele lähendab üldinimlikus vendusetundes.

Samal ajal tunnustab Louis Blanc täiel määral terrori süsteemi, mis revolutsiooni päästmiseks tarviline olnud ja antud situatsioonist paratamatult välja kasvanud. Kuigi revolutsioon mitmete aastasadade kannatuste tagajärjel lahti puhkenud, olnud ta alguses võrdlemisi heatahtlik ning pehme ja omandanud julma ilme alles siis, kui vanade jõudude visa vastupaneku tõttu teisiti võimalik ei olnud uut korda päästa. Nii ei olevat terror moodustanud mingisugust süsteemi, vaid ainult vajalise enesekaitse abinõu. Kui kõigist jakobiinide heroismist ja enesalgavusest hoolimata korda ei läinud rahva revolutsiooni võidule aidata, siis ei langevat Louis Blanc'i arvates süü selles mitte jakobiinide poliitika vigadele, vaid raudsele asjaolude loogikale. „Ei olnud veel tulnud aeg orjastatud töö suurte ülesannete kaitsmiseks“. Sellepärast pidanud jakobiinide katsed venduse süsteemi teostada, kui enneaegsed, paratamatult hukkuma. Individualismile kuulus tulevik, kuid Louis Blanc'i arvates ainult nii kauaks, kunni töö ja venduse ideede kandjaist jõuab kujuneda võitmatu ja võimas sotsiaalne jõud.

Töötades aastate kaupa revolutsiooni ajaloo kallal, oli Louis Blanc väga kõrgel arvamisel oma ülesande tähtsuse ja suuruse kohta. „Kirjutada revolutsiooni ajalugu“, ütleb ta ühes kohas, „see ei tähenda ainult — kirjutada üks raamat, vaid see tähendab suur tegu korda saata“. Ja ta oli täiesti veendunud, et see „suur tegu“ temal hästi on õnnestunud ja et temal korda on läinud Prantsuse revolutsiooni hinnangut ette võtta hoopis uutelt vaatekohtadelt. Tõepoolest esineb Louis Blanc'i töös esimene suurejooneline katse vaadelda Suurt Revolutsiooni ja tervet Prantsuse ajalugu kodanluse ja rahva huvide vastolu seisukohalt. Eelmiste ajaloolaste ebamääraste terminite „keskmised klassid“ ja „mass“ asemel tarvitab Louis Blanc täpsemaid mõisteid „kodanlus“ ja „töötavad klassid“, defineerib neid mõisteid hoolikalt ja püüab neisse valada kindla sisu. See uus vaatekoht nihutas revolutsiooni uurimist suure sammu edasi. Teiseks Louis Blanc'i monumentaalse teose positiivseks jooneks osutub ajalooliste perspektiivide laiaulatuslikkus ja üksikasjaline sündmuste analüüs. Tema õige märkuse järgi esinesid Mignet' ja Thiers'i töis paljude küsimuste suhtes kirjelduste asemel ainult pealkirjad. Selle vastu seab

Louis Blanc enda sihiks valgustada Prantsuse revolutsiooni võimalikult igakülgsest ja täieliselt, nii et kirjelduste üksikasjalisuse ja üldise kontseptsiooni laiuse suhtes senimaanigi ükski töö ei ole ületanud Louis Blanc'i paljukõitelist suurteost. Ka kasutatud allikamaterjalilt ei saa eelmised ajaloolased Louis Blanc'iga võistelda, kes peale 1848. aastat Inglismaal maapaos elades Briti muuseumi rikkalikke memuaarikogusid oma töö jaoks võis tarvitada ja üksikasjade suhtes tõepoolest ära parandas paljud eelkäijate vead.

Kõige selle juures ei õnnestunud Louis Blanc'il vabaneda sellest erapoolikusest, milles ta Mignet'd ja Thiers'i süüdistas. Tema töös ei leia me kaugeltki revolutsioonijärgset sündmuste rahulikku ja kainet hindamist, vaid esijoonel kirglikult ägeda süüdistusakti individualistliku kodanluse vastu ja jakobinismi, eriti Robespierre'i apologia. Äge ja veendunud parteimees nagu ta oli, ei suuda Louis Blanc kõrgemale tõusta oma aja teravate vastolude pinnast ega jaksa revolutsioonijärgset suurt suure objektiivsusega hinnata, nagu seda tema eelkäijad tegid. Louis Blanc'i põhivaated ajaloo juhtivate jõudude — ideede — kohta ühest ja rahva ning kodanluse materjaalse võitluse kohta teisest küljest ei ole küllalt kokkukõlastatud ega moodusta ühtlast, terviklikku süsteemi. Samuti tuleb täiesti ebaõnnestunuks pidada XIX aastasaja keskkoha teadusliku aatlemise poolt väljatöötatud sotsioloogiliste mõistete ülekandmist 60 aastat tagasi ajajärku, mil domineerisid poliitilised teooriad ja sotsiaalne mõte oli alles lapsekingis. Nii ei taotelnud jakobiinid, kui tüübilised poliitilise etatismi edustajad, mingit sotsialistlikku ideaali — valmistus- ja vahetusabinõude sotsialiseerimist või midagi selletaolist — vaid seadsid sotsiaalsel alal endale hoopis alandlikumad sihid — teha vaesuse austamisväärseks ja anda kõigile võimalus elada isiklikust tööst. Rikkuse ja eraomanduse kaotamisest rääkida oli jakobiinide diktatuuri ajajärgul keelatud surmanuhtluse ähvardusel! Siiski jääb Louis Blanc'i teeneks, et ta esimesena teravasti üles seadis küsimuse klassivõitluse iseloomu ja jakobiinide sotsiaalsete püüete kohta Prantsuse revolutsiooni ajajärgul. Paljude uute küsimuste äratamises, uutes vaatekohtade otsimises seisabki Louis Blanc'i suurus ja püsiv tähtsus, mitte aga nende küsimuste väherahuldavas ja erapoolikus lahendamises.

Louis Blanc'iga ühel ajal kirjutas oma Prantsuse revolutsiooni ajaloo kuulus Prantsuse demokraatliku poliitilise radikalismi teoreetik ja tuntud „Prantsusmaa ajaloo“ autor professor *Jules Michelet*. Tema „*Histoire de la révolution française*“ ilmus 1847—1853 kuues andes. Ka Michelet oli tugevasti Rousseau mõju all ja omandas temalt nii mõnedki ilmavaate elemendid; tema ideaaliks on samuti rahva kõrgema võimu alusel baseeruv demokraatlik vabariik, mis oma elujõu ammutab rahvamasside rikkumatust psüühikast. Michelet kandis oma hinges üllast vaadet lihtrahvale ja uskus, et ainult maamullaga lähedas kokkupuutumises elavad massid on säilitanud ürgse süütuse ja hingelisuse, südameheaduse ja valmisoleku eneseohverdamiseks, ühe sõnaga kõik paremad ja õilsemad inimhinge avaldused. Lihtrahvas ei tunne refleksiooni tõbe, mis paralüüsib tahte ja nõrgendab aktiviteedi; ta ei armasta tühist juurdlemist ega fraasitamist, kuid võib selle vastu tarbekorral tegutseda otsustavalt ja energiliselt. Michelet'd oli vallanud mingi müstiline aukartus lihtrahva

ees, kindel usk tema määratuise, raiskamatuise energia tagavaradesse, tema õiglase olemusse ja äravõitmatusse jõusse. Kõik, mis ajaloos suurt, olia masside töövili, kes otsustaval momendil välja astuvad, siis kui „aiahned marionetid“, isekad ja isehakanud juhid, oma pea on kaotanud ega jaksa seisukorra raskustest jagu saada.

Kuigi ise Pariisi agulite tänavail üles kasvanud, mõtleb Michelet rahva all siiski eestkätt maarahvast, talupoegi ja kajastab oma ühiskondlikes vaadetes just selle kihi sotsiaalseid ideaale. Prantsuse talupoja eeskujul suhtub Michelet täiesti eitavalt oma aja sotsialistlikesse ja kommunistlikesse liikumistesse ja kaitseb individuaalset vabadust Louis Blanc'i ja Buchez' kallalekippumiste vastu. Juuli monarhia ajal suure populaarsuse omandanud klassivõitluse teooria, mis tööstustsentrumite palavas õhkkonnas oli küpsenud, leidis Michelet's veendunud vastase. Töös „*Le Peuple*“, mis a. 1845 ilmus, tunnustab Michelet küll üleliigselt suurte varanduslikkude vahede olemasolu, kuid leiab väljapääsu tee mitte vastastikusel võitluses, vaid sotsiaalsel kokkuleppes („*l'entente sociale*“) ja kõigi „heade südame ja tahete“ vabatahtlikus liitumises vennalikuks assotsiatsiooniks. Michelet ei näe kodanliku ja rahvamasside vahel mingisuguseid ülepeäsematuid majanduslikke vastolusid ja peab isegi klassi mõistet juurdlevate teoreetikute ilmaaegseks väljamõelduseks, mil iga reaalne tähtsus puuduvat. Tema arusaamise järgi ei jagune rahvas mitte majanduslikeks klassideks, vaid kultuurilisteks kihtideks: need erinevat üksteisest ainult selles suhtes, kui suurel määral neil võimalik omandada oleviku kultuurväärtusi. Omaaegse ühiskonna jaotab Michelet intelligentsiks, lettrés, kes kannatavat liigse refleksiooni all, olevat minetanud otsekohesed instinktid, kuid selle vastu omavat teaduse ja kultuuri varandused, ja kõrgema õiguse kandjaks, hingeliselt puhtaks ja rikkumatuks lihtrahvaks. Intelligentsil lasuvat kõlbline kohustus lihtrahva sekka minna, et nende lihtsatesse ja headesse südamesse kanda teaduse valgust ja ise, kokku puutudes pahedeta ja puhta rahvahingega, puhastuda ja vabaneda oma pahedest ning puudustest.

Deismi pooldajana võitleb Michelet iga ajaloolise kiriku vastu. Mis puutub katolitsismi, siis olla see usk rõhunud vaimlist vabadust, surve all hoidnud inimvaimu ja sellega osutunud kultuuriliselt kahjulikuks jõuks. Absolutismi ümardajaks ja liitlaseks muutunud, olla katoliku kirik aidanud võidelda ka poliitilise vabaduse vastu ja pakkunud monarhidele toetust rahva seaduslikkude nõuete hävitamisel. Oma õpetusega olla kirik õigustanud ühiskonna ülekohtust jagunemist väljavalituteks, kes kõiki elumõnused maitsevad, ja äraheidetuteks, kel puuduvad ka kõige tarvilisemad elamisvahendid. Sellepärast tunnustab Michelet kuninga heatahtlikkuse ja kiriku armu samasisulisteks mõisteteks, mis ühevõrra rahvale vastu meelt (*la faveur du roi et la grâce de l'égliise sont des mots analogues*).

Oma idealistliku ilmavaate seisukohalt näeb Michelet ajaloos grandioosi draamat, kus jumaluse ürgsed kavatsused realiseeruvad vaba, enesemäärava inimvaimu ja inimtahte permanentse võitluses materjaalse looduse paratamatute seaduste vastu. Kõik inimajaloo mitmekesised peri- peetiad olla seletatavad selle igavesti kestva duelliga fataalsuse ja vabaduse vahel. Selles seisvat ajaloo põhielement, kuna materjaalsed huvid ja majanduslikkude rühmituste võitlused hoopis kõrvalise tähtsusega nähtused olevat. Ka Prantsuse revolutsioonis leiab Michelet ainult teatavate

vaadete vaheldumist: see revolutsioon olnud tema arvates vaba iga-sugustest materjaalsetest huvidest (révolution désintéressée). Revolutsiooni mõistele annab Michelet tavalisest laiema tähenduse. Ta ei mõista selle all mitte ainult katastrofaalseid sündmusi 1789. ja 1799. aastate vahel, vaid üldse inimõtte ja -vaimu vabanemist katoliku kiriku ja absoluutse monarhia kahekordse masendava surve alt, vaba mõtte ja demokraatliku korra arenemisprotsessi, seaduse, õiguse ja õigluse võitu omavolilise, isikut rõhuva despotismi üle. 1789. ja järgmiste aastate sündmused märgitsenud ainult teatava otsustava kriisimomendi selles evolutsioonis, mis vabastanud isiku kõidikuist ja annud talle võimaluse enda saatust ise vabalt määrata.

Sellele laias mõttes käsitatud revolutsioonile seab Michelet järsult ristiusu vastu. Põhjalikult eksivad need, kes revolutsioonis püüavad näha ristiusu ideaalide teostamist. „Revolutsioon jätkab ristiusu tööd, kuid on viimasega vastolus: ta on samal ajal ristiusu pärandaja ja selle vastane“. Mõlemad voolud taotelnud üldinimlikku vendust, kuid erinevat üksteisest tugevasti venduse idee käsitamises ja põhjendamises. Ristiusk pidavat venduse aluseks põlvenemist ühest esivanemast, mille tõttu kõik inimesed esinevad pärispatu pärandajaina ja ühe üldise kuritöö kaassüüdlastena. Revolutsioon ei pea säärast kahtlast alust tarviliseks kõige üllama inimtunde jaoks ja asetab venduse idee inimeste vastastikuse armastuse, vastastikuste kohustuste ja õigluse tunde kindlale pinnale. Säärase vendustunde kandjaks olevatki armastusküllane ja õiglane rahvas, Prantsuse revolutsiooni õige kangelane ja kõige õiglasem tema üle kohtumõistja.

Kõigist kõrvalsegudest vabas rahva vendustundes näeb Michelet revolutsiooni vaimu õiget avaldust ja seab selle vastu üksikute auahnete tegelaste hallidele teooriatele ja raamatutarkusele. Need tegelased heljunud ainult porise vahuna revolutsiooni lainetel ja mänginud seal käärikast, tühist, kuid õigupoolest tähtsusetut rolli. Feuillandid girondiinid, jakobiinid ja tutti quanti olla revolutsiooni kõrgete eesmärkide teenimise asemel ainult taga ajanud oma tillukesi isiklikke ja isekaid sihte ega olevat revolutsiooni üldisele käigule avaldanud mingisugust tunduvat mõju. Kõik julmad ja toored toimingud saanud oma alguse neilt „auahnetelt marionettidelt“, kellele langeb vastutus revolutsioonija kirgedemõllu eest. Parteide ja rühmituste vastastikused aadrilaskmised oleks võinud Prantsusmaa viia täielisse hukatusse, kui mitte võimas ja kindlahtimeline rahvas revolutsiooni tõsiseid ülesandeid ei oleks edukalt lahendanud.

Juhtivate voolude, eriti girondiinide ja jakobiinide vastastikust viha ja sallimatust seletab Michelet Prantsuse intelligents ispesitsevate katoliiklikkude traditsioonidega, selle „papi vaimuga“ (esprit prêtre), mille intelligentlikud ringkonnad olla pärandanud vana korra aegsetest jesuiitide kollegiumidest, ja väidab, et jakobiinide vaim sama kitsas ja ühekülgne olevat olnud, kui keskaegsete inkvisiitorite oma. Nii ei olevat võimalik katoliikliku sallimatuse vaimuga täitunud jakobiinide vendust pidada mingiks õigeks vendustundeks: see seisvat rahva ehtsatest vendustunnetest sama kaugel kui taevas maast. Michelet' arvates ei olevat võimalik vendust teostada ilma selle vabaduseta, mille Buchez ja Louis Blanc individualismi nime all kurjasti hukka mõistsid. „Kui miski asi vaba peab

olema, siis kindlasti vendustunne. Terorri ja giljotiini abil ei saa vendust esile manada. Vabadus ei saa oma lipule kirjutada: saa minu vennaks või sure!“ Ainult vabadus võimaldavat tõsiste vennalikkude tunnete tekkimise. Rahvas tunnustavat ainult neid oma juhtideks, kelles ta oma eksimatu instinktiga leiab vennaliku ja armastaja südame.

Michelet's esineb suure psühholoogilise divinatsiooni võimega, haruldaselt intensiivse ajaloolise realiteedi tundega uurija, kes just rahvamasside hingeliikumisi ja toiminguid koloriitselt ja plastiliselt oskas silme ette manada. Kandes nagu mingit suurekstegevat klaasi oma hinges, näitab Michelet rühmi ja indiviide elavaina, tegutsevaina, eluliste tervikutena ja saavutab niiviisi imeväärse elu intensiivsuse. Michelet' töös tunneme kuivade abstraktsete mõistete taga konkreetset, selgenägelikult esiletoodud elu, mõtleva ja tundva, hõiskava ja kannatava inimhinge vibreerimist. See ei ole sagedasti enam lihtne ajalugu, mis meid Michelet' juures valdab, vaid mingi visioon, mingi teisest ilmast saabunud nägemus.

Selles visionäärse tundelemendi üliküllasuses peitub Michelet' tugevus ja nõrkus ühtlasi. See võimaldas Michelet'd sukelduda rahvamasside tunde- ja tahteelu salapärasesse sügavustesse ja esitada Suure Revolutsiooni rahvaliidumiste kohta harukordselt selge pildi, mis tarviliseks täienduseks eelmiste ajaloolaste kirjeldusile. See juhtis teda abstraktsete vormelite tagant otsima hinge, elulist sisu, mille tõttu ta näit. paremini võis aru saada jakobiinide ideoloogiat külmast, mõistuspärasest ratsionalismist, kui seda Louis Blanc suutis teha. See aitas tähelepanu koondada üle terve Prantsuse pinna voogavaile revolutsioonilainetele, õigemini hinnata maarahva revolutsioonilise aktsiooni tähtsust ja üldse aru saada revolutsioonist, kui nähtusest, mis valdas terve rahva meeled ja liikuma pani laiad kihid üle terve maa. Teisest küljest ahvatles Michelet' ülielav fantaasia ja tema iseloomu markantne lürism teda pahatihti vähekaalutud, puhassubjektiivsetele otsustustele ja hinnanguile. Nii unustab Michelet, et rahvamassid omasid revolutsiooni ajal ainult teatava korraldamatu, organiseerimatu energia tagavarad, mis vaja oli juhtida õigete eesmärkide suunas. Organiseerimise ja juhtimise vastutusrikkad ülesanded sooritati just nende auahnete juhtide poolt, kellesse Michelet nii suure antipaatiaga suhtub. Ilma vilunud ja energiliste juhtideta oleks rahvas jäänud pimedaks hiiglaseks, keda kerge oleks uuesti olnud ahelasse panna. Rahva energiatagavarade organiseerijad täitsid revolutsiooni ajal täitsa ja tarvilise ülesande, mida aga Michelet ei taha tunnustada. Et Michelet' vaated majandusliikkude vastolude puudumise kohta kodanluse ja rahva vahel nüüd ajast ja arust läinud, on samuti päevaselge.

Kuigi Michelet oma teose kirjutamisel suuremal määral arhiive püüdis kasutada, kui eelmised revolutsiooni uurijad ja uhkustundega armastas kõneleda oma täpsest teaduslikust meetodist, murrab tema töös vaba fantaasia alatasa ettevaatliku teaduslikkuse raamid ja eksitab uurija täiesti meelevaldsete konstruktsioonide rägastikku. Michelet' püüdis ajaloo uurimisse üle kanda loodusuurija Cuvier' meetodi, kes ühe kondi põhjal rekonstrueeris terve paleontoloogilise elaja, ja piirdus selle tõttu ainult üksikute tähtsamate arhiiviallikate divinatoorilise interpreteerimisega. See kahtlase väärtusega meetod ühes oma ajaloolise instinkti ülearuse usaldamisega põhjustas õieti suured eksimused ajaloolise töö vastu. Õigusega tähendab

Taine Michelet' revolutsiooni ajaloo kohta, et see enamal jaol juhtumistel meid ei suuda uskuma panna, vaid õigustatud kahtlused tekitab autori poolt esitatud väidete suhtes.

XIX aastasaja 50-date aastate algusel kirjutas ka tuntud Saksa ajaloolane H. v. Sybel Prantsuse revolutsiooni alalt oma töö „Geschichte der Revolutionszeit 1789—1800“. Sybel kuulus liberaalide ridadesse, kuid erines näit. Thiers'ist ja Mignet'ist oma suurema mõõdukusega ja suurema umbusaldusega rahvamasside demokraatlikkude püüete vastu. Tema poliitiliseks ideaaliks oli mõõdukas konstitutsiooniline monarhia, kus kuningavõim käsikäes käib haritud rahvakklassidega. Sybel hindab õieti karmilt Prantsuse revolutsiooni demokraatlikke püüeid ja vabariiklikke asutusi. Ka mitmes teises suhtes erineb Sybel oma eelkäijaist. Nii seab ta esimesena enda sihiks kirjeldada selle suure ajajärgu sündmusi rahvusvaheliste suhete laial foonil ja käsitleb revolutsiooni kui üldeuroopalist sündmust. Nagu teose pealkirigi tähendab, ei ole see mitte ainult Prantsuse revolutsiooni, vaid terve revolutsiooni ajajärgu ajalugu. Sybel näitab esimesena, et Prantsusmaal revolutsiooniliste sõdade ajal ei päästnud mitte üksi rahvastiku patriootiline vaimustus, vaid et ka koalitsiooniriikide enesekeskised tülid ja hõõrumised, eriti Poola küsimuses, prantslastele tunduvalt kaasa aidanud. Sybel hindab õieti madalalt Prantsuse revolutsioonilise entusiasmi tähtsust, annab üldse poliitilise vabaduse püüetele revolutsiooni ajaloos õieti väikse tähenduse ja kaldub kergesti idealistlikke momente alahindama. Tema arvates tekkinud revolutsioon elementaarsete ürgkirgede — ahnuse, hirmu, maitsmishimu ja julgeoleku kindlustamise tarbe — tagajärjel. Paljudes kuulsaks kiidetud revolutsiooni sündmustes näeb Sybel kaine otsustamise ja vaimustuse asemel ainult vägivalda ja hirmu (Nackte Gewalt, blosser Furcht, nicht eine politische Berechnung oder Begeisterung).

Sybel kaldub väga harva kõrvale faktide pinnalt, ei armasta üldiseid sissejuhatusi ega lõppkokkuvõtteid. Pidades oma ülesandeks ainult täiendada oma eelkäijate tööd, mõõdub ta sagedasti vaikides näit. seadusandlike kodade tegevusest, et seda üksikasjalisemini peatuda välissuhetel ja Prantsuse rahandus- või üldse majanduselu nähtustel. 50-date aastate liberaalina, keda 1898. a. demokraatlikud liikumised tugevasti ära hirmutanud, püüab Sybel Prantsuse revolutsioonilt tõmmata suuruse ja luule katte, millega eelmised ajaloolased seda olid ilustanud. Ta tõestab järelejäätmatult revolutsiooni aja teooriate ekslikkust, tema kangelaste pahelisust ja andevaesust, tema ohvrite ülearusust ja tagajärjetust. Ta rõhutab ikka ja alati demokraatlikkude asutuste varjukülgi ja püüab oma kaasmaalastesse sisendada umbusaldust nende vastu.

Alguses asunud revolutsioon õigel teel, nimelt siis, kui ta Euroopa rahvaste eduteelt kõrvaldanud feodaalolude jäänused (Schutt des Feodalesens), kinkinud mõtte ja usuvabaduse, töö- ja liikumisvabaduse ja sellega ainult kiirendanud juba kolm aastasada kestnud orgaanilist arenemist vabade eluvormide sihis. Kuid peagi leidnud aset hukatuslik kõrvalekaldumine (verhängnisvolle Abirung): revolutsioon olla sõja kuulutanud mitte ainult valedetele autoriteetidele, vaid kõigile kõlblistele seadustele, olla asunud eravaranduste röövimisele ja rikaste hävitamisele ja päästnud sellega kõik kired ja kurikalduvused valla. Need kardetavad ja hädaoh-

likud liialdused viinud uuendustöö õigest rööpast kõrvale ja saanud revolutsioonile saatuslikuks. Selle tõttu kaaluvad revolutsiooni negatiivsed tagajärjed tema positiivsed teened kaugelt üles. Revolutsiooni äärmuste mõjul kaotanud valitsused isu reformide ettevõtmiseks, keskmised klassid omandanud kõlblusevastased eluviisid ja proletariaadis tekkinud kalduvus mõttetute nõuetega esinemiseks. Vabaduse arengule toonud revolutsioon oma äärmustega otsekohest kahju ja vabastanud ainult inimestes senni varjatud võimutsemise ja võõra vara omandamise instinktid. Masside halbade instinktide õhutajaiks ja nende kulul profiidilööjaiks peab Sybel jakobiine, kes püüdnud oleva ühiskondliku korra kaotada, haritud rahvaklassid hävitada ja seaduslikkuse varemotel püstitada sennikulmatu vaeste despotismi, demokraatliku kommunismi. Jakobiinide kärelikas määramises (geräuschvolles Tumultiren) ei näe Sybel ühtki positiivset ideed, vaid leiab selle alusena ainult võimu- ja varaahnuse madalaid, egoistlikke instinkte.

Sybeli teeneks tuleb pidada Prantsuse revolutsiooni asetamist laiemasse üldeuroopalisse raami ja revolutsiooni aja majandusolude üksikasjalist käsitlemist. Siiski oli Sybel liiga Preisi patrioot selleks, et välispoliitiliseltgi alal sündmuste kirjeldamisel alal hoida tarvilist objektiivsust. Ta jälgib diplomaatilisi suhteid Berliini valitsuse seisukohast ja peab eeskätt silmas ühe või teise nähtuse vastavust Preisi huvidele. Soreli j. t. uuemate tööde ilmumise järgi on Sybeli töö vastavad osad tublisti vananenud. Sedasama tuleb ütelda ka tema töö teiste osade kohta, kus üksikud õiged mõtted ja tabavad tähelepanekud kaovad kitsarinnalise Preisi liberaali ühekülgsete hinnangute ja lühinägelikkude otsustuste vahele.

Üldiselt võib XIX esimese poole töid Prantsuse revolutsiooni kohta jälgides teatavat järkjärgulist edu märgata. Iga uurijaga laienevad perspektiivid ja avanevad uued vaatekohad; tähelepanu kandub Pariisi sündmustelt laiemate rahvamasside tegevusele ja lõpuks ka üldeuroopalistele situatsioonidele; memuaarikirjanduse kõrval pööratakse ikka enam usaldatavama arhiivmaterjali poole. Siiski on kõik sellel ajajärgul ilmunud tööd teatavas mõttes poolpublitsistlikud katsetamised à thèse ega küüni tõsise teaduslikkuse tasapinnani. Eriti puudulikult on veel käsitletud Prantsuse revolutsiooni põhjuste küsimus ja üldse ancien régime'i mõju revolutsiooni käigule. Põhjaliku pöörde kõigis neis küsimusis toob *Tocqueville'i* töö „*L'ancien régime et la révolution*“, millest peale õigusega alatakse Prantsuse revolutsiooni historiograafia teist ajajärku.

(Järgneb).

P. Treiberg.

Varia.

Hermann Dessau, „Geschichte der römischen Kaiserzeit“. Erster Band: bis zum ersten Thronwechsel, VIII+585 lkk., Berlin, 1924.

Siitsaadik puudus Rooma keisrite-aja käsitus, mis rahuldaks praegusaja teadusliku uurimise nõudeid. Varem ilmunud töödest, mis seda ainet käsitlevad, on tähtsamad kas juba vananenud nagu Schilleri „Geschichte des römischen Kaiserreichs“, või liiga subjektiivsed ja hüpoteetilised, nagu Ferrero „Grandezza e decadenza di Roma“; Domaszewski „Geschichte der römischen

Kaiser" on liig biograafilist laadi ja oma II osas väga katkendlik. Keisriaegsete provintsiade kohta omab praegu veel suure tantsuse Mommseni „Rooma ajaloo“ V köide, mis on vast tema kõige parema töö üldse, kuid IV köide on kirjutamata jäänud. Nii oli tarvis täita tähtis lünk meie teaduses, ja selle täitmisele ongi asunud Dessau, kelle töö I köide nüüd juba saadaval. Dessau, kes tuntud Mommseni kaastöölisena Rooma raidkirjade väljaandmisel, omab Rooma ajalooteaduses veteraani nime. Ta on praegu üks vähestest, kel ei puudu täieline ülevaade Rooma keisrite-aja ajaloolisist allikaist. Tema keisrite ajaloo I köide jätabki tööpoolest mulje täielisest anestiku valitsemisest. Iõsi, seda I köidet, mis käsitleb Augustuse aega, oli võrdlemisi kerge kirjutada. Just selle aja kohta on antiikaja allikate kogu haruldaselt suur ja teiselt poolt ei puudu ka uuema-aegsed käsitlused, millest olgu iseäranis nimetatud Mommseni kommentaar „Monumentum Ancyranum“i juurde ja vastavad osad tema Staatsrecht'ist. Rip-puvus Mommsenist tuleb seepärast paljude küsimuste käsitlemisel nähtavale, mida autor ka sugugi ei salga. Siiski leiame ta töös ka iseseisvaid vaateid, mis Mommseni omist lausa erinevad. Näiteks protesteerib Dessau energiliselt Mommseni Rooma printsipaadi kohta loodud termini „düarkia“ vastu (lhk. 39, m. 1) ja kal-dub arvamusele, et juba Augustuse printsipaati oli piirimatult („unumschränkt“) monarhia (kuivõrra põhjendatult, seda ei või nende ridade kirjutaja otsekohe otsustada). Sarnaseid lahkarvamisi Mommsenist leiame rohkemgi, näit lhk. 229, m. 3.

Võrdlus Mommseniga sunnib end peale veel teiselt seisukohalt. Teatavasti on M. üks suuremaid stilistidest ajaloo-kirjanduse alal. Kas vastab ka Dessau teos sarnastele nõuetele? Kahjuks, sugugi mitte. Teose stiil on, võib olla, isegi alla keskpärast, ja see on puudus, mida ajaloolasele oleme õigustatud ette heit-ma. Siiski kui seda puudust kõrvale jätta, tuleb Dessau teost puhhteaduslikult seisukohalt kindlasti kõrgelt hinnata. Tema kaine kriitika ja rahulik suhtumine teiste teadusmeeste vaadetega on teose meeldivaks küljeks. Võib loota, et D. teose väärtus veel tõuseb järgnevais köiteis, mille kirjutamine on seotud palju suuremate raskustega.

P. B.

Karl Julius Beloch, „Griechische Geschichte“. Zweite neugestaltete Auflage, dritter Band: bis zur Aristoteles und die Eroberung Asiens. Zweite Abteilung, X+504 lhk., Berlin u. Leipzig, 1923. — Beloch'i tuntud teose „Griechische Geschichte“, III köite esimesele osale¹⁾ on nüüd järgnenud sama köite II osa, mis sisaldab rea üksikasjalisi uurimusi, mille eesmärgiks on põhjend-dada 3. köite esimehe osa käsitlust. Kuna need uurimused eriliselt laadi omavad, seega vaid asjatundjale huvi pakkudes, siis piirdume ainult nimetatud osa mai-nimisega.

P. B.

*

Wilhelm Mommsen, „Bismarcks Sturz und die Parteien“, 1924, 206 lhk. Käesoleva töö autor püüab anda lisa Saksa poliitiliste parteide ajaloole, lähenedes sellele küsimusele hoopis uutelt vaatekohtadelt. Sennised vas-tavad üldkäsitlused, nagu L. Bergsträsser'i eeskujuline „Geschichte der politischen Parteien in Deutschland“, eri parteide ajalood, nagu F. Mehringi „Geschichte der deutschen Sozialdemokratie“, või parteide asutajate ja juhtide biograafiad, nagu E. Hüsgeni töö katoliikliku tsentrumi juhi kohta „Ludwig Windhorst, sein Leben, sein Wirken“ ja H. Oncken'i poolt avaldatud tööd Lassalle'i („Lassalle, eine politische Biographie“) ja natsionaalliberaalide tähtsama tegelase Benningseni („Rudolf von Benningsen, ein deutscher liberaler Politiker“) kohta esi-tavad kõik teatava vertikaalse läbilõike Saksa parteipoliitilisest ajaloost ja peatuvad eeskätt teatava partei ideoloogia kujunemisel ja arenemisel. Mommsen pakub selle vastu huvitava horisontaalse läbilõike kitsalt piiritletud ajajärgu kohta ja valgustab siingi peamiselt ainult neid momente, mis ühe teatava asjaoluga, nimelt Bismarcki tagandamisega kantsleri kohalt, seotud. Parteide ülalpidamist ja nende suhtumist

¹⁾ Selle osa kohta vaata „Ajäl. Ajak.“ 1923, lhk. 80.

eri-probleemidesse ei määra Mommseni arvates mitte niivõrra nende teoreetilise programmi, kui teatavad poliitilised sihid ja neist väljakasvavad võimupiüüded: mitte niivõrra idem sentire de re publica, kuivõrra idem velle koondab mitmesuguste vaadete, erilaadilise temperamendi ja ideoloogiaga inimesed üheks poliitiliseks jõuüksuseks — parteiks. Sellelt seisukohalt tuleb parteide tegevust jälgida kindlas ühenduses antud poliitilise momendiga, millest parteide igakordsed taktilised eriseisukohad tingitud, kuna teoreetilisi hüüdsõnu ja kestvaid põhimõtteid igapäevase hariliku äripäeva poliitika seisukohalt tuleb pidada vähema ulatusega tegureiks.

Bismarcki langemisega seotud sündmustiku uurimises jõuab Mommsen mitmes suhtes teist-ugustele otsustele kui eelmised selle küsimuse käsitlejad Schüssler ja Haake. Ta leiab, et Wilhelm II ja Bismarcki konflikti peapõhjus ei olevat peitunud mingisuguses suuris poliitilisis lahkuminekuis, mis oleks keisrit, kui noorema sugupõlve ideede kandjat, eraldanud vanades traditsioonides kivistunud Bismarckist. Keisri poolt meelega teravaks aetud põhimõttelised vastolud moodustanud ainult „die glänzende Politur, die den unschönen Kern verdeckte“. Noore keisri tegevust juhtinud edev püüe ise välja paista ja populariteeti omandada, mida Bismarcki püsimine kantslerikohal tunduvalt olla takistanud. Inde irae Bismarcki ja Wilhelm II võitluses ei olevat noor sugupõlv võidelnud vanaga oma loomulikude eluliste huvide eest, vaid Bismarcki langemise põhjuseks olnud esijoones mitmesugused isiklikud huvid ja soovid.

Bismarcki tagandamist keisri poolt hõlbustanud muu seas ka Saksa parteide ülalpidamine. Keisri ja kantsleri vahelist võitlust võimu pärast olevat parteid hinnanud ainuüksi sisepoliitiliste suhete vaatekohalt, ilma et oleks tarvilisel määral arvestatud Bismarcki võimaliku lahkumise tagajärgi Saksa riigi välisseisukorrale. Iga partei lähenenud küsimusele oma väikeste taktiliste kaalumiste ja kitsaste parteihuvide seisukohalt; ühelgi neist ei olevat mehisust leidunud kantsleri energiliseks toetamiseks ega küllalist poliitilist küpsust küsimuse hindamiseks laiemas ajaloolses perspektiivis.

Kui 1890. a. Bismarck oma tüli tõttu keisriga enam võimast ei leidnud riigipäeva valimisi valitsuse poolt antud hüüdsõnade abil juhtida, jäänud senni kantsleri toetanud kartelliparteid (konservatorid, vabakonservatorid ja natsionaalliberaalid) ilma peata ja saanud just selle tõttu nii kõvasti lüüa, nii et nad pahameele kaotust kantslerile veeretades eelistanud „Schmollwinkelpolitik'i“ ja jätnud Bismarcki saatuse hooleks. Selleks olla kaasa mõjunud ka lootused keisri tõusva tähe abil oma tillukeksi kihihuve paremini rahuldada, kui see võimalik raudkantsleri valju režiimi juures. Üldine otsus, millisele Mommsen jõuab Bismarcki langemisaja sisepoliitikat jälgides, on Saksa parteide kohta õieti karm: suurte vaatekohtade puudumine, väiklus, tühiste päevahuvide tagajamine, selgusetus ja ebamäärased seisukohavõtmised ja liig väike vastutustunne olevat tolle aja Saksa parteieliu silmapaistvamateks joonteks. Ainult tsentrum ja sotsiaaldemokraatia moodustanud oma kindlate seisukohtadega ja kartmatu järjekindlusuga teatava erandi. Peasüü Saksa poliitilise elu küpsematuses langevat Mommseni arvates siiski Bismarckile endale, kes oma poliitilise tegevuse kestel parteidele ülevalt alla vaatas, neid orjalikult oma sihtide teenistusse sundis või vastutatamatu opositsiooni seisukorda paiskas. Bismarck olevat ainult rjelnud ja praganud selle asemel, et parteisid kannatlikult kasvatada vastutustundest kantud iseseisvaks poliitiliseks mõtlemiseks ja tegutsemiseks. Vabade arenemisvõimaluste puudusel jäänud parteiline elu kängu; Bismarcki võimsa isiku survet kannatanud parteide juhid pöörnud talle esimesel soodsal juhusel selja, et kergendatult hingetõmmata, ja jätnud raskekäelise võimumehe võitluses keisriga üksi. Nii tasunud Bismarcki poolt parteide suhtes tarvitatud poliitika lõpuks ise enda eest kätte.

Ka üksikasjade suhtes, millistel siin ruumi pole peatuda, täiendab ja parandab Mommsen mitmeti Schüssleri ja Haake otsusi ja esitab mõningaid uusi jooni. Sellepärast tuleb tema tööd tervitada, kui väärtuslikku lisa Saksa uue aja sisepoliitiliste suhete ajaloole.

P. T.

Alfred Stern, „Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871“, zehnter Band, 1924, 586 lk. Käesoleva ande ilmumise, on Šveitsi ajaloolase väljapaistev teos Euroopa XIX aastasaja keskmiste aastakümnete poliitilise ajaloo kohta viimaks ometi lõplikult valmis saanud ja seisab nüüd tervena meie ees. Et esimene aine juba a. 1894 rükrist ilmus, siis on terve töö väljaandmiseks Sternil üle 30 aasta kulunud. Selle eest omame nüüd säärase

suurejoonelise teose, milliseid XIX aastasaja ajaloo suhtes vaevalt midagi väärlilist on ühe autori sulest kõrva seada. Sterni teos, mille eelmiste annete kohta meie ajakirja veergudel juba paaril korral on teateid antud (Ajalooline Ajakiri, 1922, lhk. 152, 1923, lhk. 115—116), on tõepoolest standard work selle sõna kõige otsekohesemas mõttes ja ületab nii oma suuruselt (umbes 6000 lehekülge), kasutatud laialiselt spetsiaal-kirjanduselt (pea kõigil Euroopa keeltele!) kui ka rohkel arvul ligitõmmatud mitmekesistel arhiivivainel, mis Stern sipelga usinusega tähtsamaist Euroopa arhiivide kogunud, teised samalaadilised ülevaated. Ka Sterni käsitlemisviisi selgus ja rahulik objektiivsus on juba ammu üldist tunnustamist leidnud. Šveitsi kodanikuna on Stern vaba suurrahvaste ajaloolastele tavaliselt omastest rahvuslikest eelarvamistest ja võib selle tõttu meile võrdlemisi lähedat minevikku vaadelda sine ira et studio.

Teose puudusist tuleks nimetada selle esijoonest poliitilist orientatsiooni. Eri riikide sisepoliitilisel sündmustikul peatub Stern võimalikult üksikasjaliselt, kirjeldades, vähemalt suurriikide suhtes, aasta-aastalt kõiki üksteisele järgnevat ministeeriume ja nende toiminguid. Samuti leiavad ka riikide diplomaatilised suhted Sterni töös öieti põhjalikku käsitlemist. Sotsiaalsel ja majanduslikul ajalool peatub Stern selle vastu pealiskaudsemalt ja väiksema tähelepanelikkusega. Nii võib lugejal kergesti tunne tekkida, nagu moodustakski sise- ja välispoliitiline sündmustik terve ajaloolise arenimisprotsessi selgroot. Ei saa küll nõuda, et nii laiaulatusliku töö kirjutamisel autor ka sotsiaal-majandusliku ajaloo alal peaks omama samasuguse põhjalikel arhiiviuuringuil tugiva eruditsiooni, kui ta poliitilise ajaloo alal üles näitab. Kuid ta oleks võinud vastavat erikirjandust usaldades ilma raskusteta ka seda tähtsat ajaloolise mineviku külge süstemaatilisemalt ja selle tähtsusele vastava põhjalikkusega valgustada. Siis oleks Sterni töös esinev XIX aastasaja huvitav ja veetlev kujutus mitmekülgsemaks osutunud ja eri tegurid õigemais proportsioones silma paistnud.

Mis puutub hiljuti ilmunud viimasesse köitesse, siis on see peaaegu täiesti pühendatud Saksa-Prantsuse sõja eelajaloole ja sõjale endale. Siin on autorile suurt hõlbustust pakkunud asjaolu, et 1918. aasta revolutsioon avas Wieneri ja Berliini arhiivid ka lähemate ajajätkude suhtes vabaks tarvitamiseks. Nii võis Stern viimase kahe ande kirjutamisel kasutada seda väärtuslikku materjali, mis Berliini „Archiv des auswärtigen Amtes“ ja „Archiv des Staatsministeriums“ sisaldavad ajajärgu kohta a. 1863—1871. Selle põhjal täiendab Stern näit. S. Festeri töid „Neue Beiträge zur Geschichte der Hohenzollernschen Thronkandidatur in Spanien“, ilmunud a. 1913, ja „Die Genesis der Emser Depesche“, ilmunud a. 1915, mitme väärtusliku lisandusega. Saksa-Prantsuse sõja tekkimisloo kirjeldamisel kuulub praegusel silmapilgul kahtlemata viimane sõna A. Sternile.

Eesti ajaloo bibliograafia harrastajate tähelepanu olgu lõpuks juhitud Sterni töö eelmises, 1923. aastal ilmunud IX andes leiduval lühikesele ülevaatele Baltimaade ajaloo kohta kindralkuberneride Lieveni, Šuvalovi ja Albedinski ajal.

P. T.

*

Soome teadusmehe M. G. Schybergsoni sulest, kes ka mitmele „Ajalaoline Ajakiri“ lugejale tuttav oma töö kaudu „Geschichte Finnlands“, ilmunud saksa keelses tõlkes Gothas a. 1896, on käesoleva aasta algusel Heeren-Uckerti seerias „Allgemeine Staatengeschichte“ ilmunud uus töö „Politische Geschichte Finnlands 1809.—1919.“. See võrdlemisi suur, umbes viiesajaleheküljeline töö käsitleb Aleksander I poolt Porvoo riigipäeval a. 1809 antud Soome riikliku autonoomia arenemiskäiku, mille alusel Soomemaa saavutas teatava rippumatuse ja umbes sada aastat hiljem jõudis täielise poliitilise iseseisvuseni. Eelmistel aastakümnetel, mis juba enam tuttavad Schybergsoni varem töö kaudu, peatub autor lühemalt; selle vastu annab ta võrdlemisi palju ruumi viimaste aastate sündmustele, s. o. a. 1905 peale. Nii on umbes sada lehekülge pühendatud aastate 1914—1919 kirjeldamiseks, mis ka tõepoolest moodustavad ülitähtsa ajajärgu Soome ajaloo poliitilise iseseisvuse saavutamise heaks tehtud ettevalmistustööde ja Soome vabadussõja tõttu.

Enhkki Schybergsoni uue töö kohta peab ütleva, et see küllalise sügavusega ei võta Soome ajaloo XIX aastasaja jooksul esinenud küsimusi ja et käsitus mõne võrra skemaatiline, võib siiski kindlasti väita, et mitmed, kel võimalust pole tarvitada soome- ja rootsi-keelset ajaloolist kirjandust, saavad selle töö põhjal Soome XIX aastasaja ajaloo kohta vajalise ja mõneski suhtes kasuliku ülevaate.

A. R. C.

Mõni aeg tagasi ilmus Tartus väike raamatukene „Erinnerungen an Alt-Werro“. Selle autoriks on Guido von Sehrwald, kes suurema osa elust Võrus on mööda saatnud. Raamatuke sisaldab terve hulga mälestusi, mis võiksid huvi pakkuda vähemalt nendele, kes Võru olusid tunnevad.

A. R. C.

*

Tartu ülikooli professorilt A. R. Cederbergilt, kel on eriline huvi ja teened Soome XVIII aastasaja ajaloo uurimisel, on a. 1924 ilmunud teos: „Kahdeksanentoista vuosisadan miehiä“ (XVIII aastasaja mehi), mis sisaldab kuus uurimust ühel või teisel viisil silmapaistvate XVIII aastasaja Soome teinlaste kohta. Nii peatub autor XVIII aastasaja esimese poole keelemehel ja muinasaja uurijal Matthias Halleniusel, Karjala vabadusaja majanduslikul ettevõtjal Lauri Nuutisel, Pohjanmaa vabadusaja suurärimehel Johan Bladh nooremal, ametnikul ja majandusliikude küsimuste üle kirjutajal Johan David Cneiffil, Pohjanmaa pastoril, luuletajal ja majandusteadlasel Yrjö Ståhlbergil. Need mitmesuguste arhiivainete ja teiste materjalide põhjal kirjutatud elavad ja stiililiselt viimisteldud esseed võivad huvi pakkuda ka meiegi lugejale.

H. S.

*

Asja ilmus „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“, 1923, sisaldades, nagu teisedki viimased. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatud, rea huvitavaid väiksemaid uurimusi ja kirjutusi Eesti vanema ajaloo kohta. Käesolevasse aastaraamatusse paigutatud kirjutused puudutavad Eesti ajaloo vanemat aega ja on, peale ühe, muinasteadusliku iseloomuga. Eerik Laidi „Die vorgeschichtlichen Burgen Estis“ tutvustab nagu sama autori varemalki ilmunud „Eesti muinaslinnad“, a. 1923 meie esivanemate muinaskindlustustega. Kirjutuse lugemisel pakuvad abi vastavad kaardid, joonised, pildid jne. Tartust Soome lahkunud ja meie kodumaa arkeoloogilise uurimise alal tuntud prof. A. M. Tallgreni artiklist on aastaraamatusse kaks paigutatud: „Ein wichtiger eiszeitlicher Fund aus Kuuslepa Ksp. Juuru (Jörden)“ ja „Über die Vorzeit der Inseln Ösel und Moon“. Ka viimane kirjutus on nagu hra Laidi omagi illustreeritud kaartidega ja teiste illustreerivate vahenditega.

Tartu ülikooli juures asuvast arkeoloogilisest kabinetist huvitatuile pakub väärtulist abi kirjutus: „Führer durch das Museum des Archäologischen Kabinetes der Universität Dorpat“. Õpetatud Eesti Seltsi esimees Westrén-Toll väidab artiklis: „Die zeitliche Priorität der Liven vor den Letten in Ostbaltikum“ tugides kohanimedele ja teistele andmetele Dr. Bielensteini vastu, et liivlased enne lätlasi Läänemereleil asunud. — Nii pakub ka käesolev Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat kahtlemata kodumaa harrastajale mõndagi väärtuslikku.

H. S.

*

Läinud aastal ilmunud Jakob Bleesi teos meie kodumaa saarte ja rannarootslaste kohta: „Estlands svenskarnas historia“ käsitleb nende minevikku. Teos on sisult ja käsituselt ülevaatlik ja populaarne. Selles on kõige enam tähelepanu pööratud siinsete rootslaste ajaloole Rootsi ja Vene ajal. Ka on puudutatud vabadussõda ja Eesti aega. Kõigi nende tähelepanu, kel ühel või teisel põhjusel huvi kodumaal elavate rahvaste ja nende mineviku vastu, võib juhtida sellele ülevaatlikule ja kokkuvõtlikule raamatukesele, mis on peale viimasel ajal ilmunud Gideon Danelli kirjutuse: „Svenskarna i Estland“ (Rootslased Eestis) kõige täielisem kujutus siinsete rootslaste kohta.

H. S.

*

1924. a. ilmunud J. Luiga „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“ jälgib üht ilmsemat ja verisemat sündmusterida meie minevikus. Et selle teose kohta „Ajaloolise Ajakirja“ ühe lähema numbriga veergudel üksikasjalisem kriitiline ülevaade ilmub, siis piirdume käesoleval korral ainult selle mainimisega.

H. S.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval 1925. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo-uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: prof. W. Anderson, dots. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, R. Kleis, H. Kruus, prof. J. Köpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop†, H. Ottenson, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), P. Treiberg ja Dr. Fr. Westling (Rootsi). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: Dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. W. Süss, prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik nummer 40 marka. Kuulutuste lehekülg — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi t. nr. 8, Emakeele Seltsi büroos (kõnetunnid k. 2—4 p. l.).

Järgmine nummer ilmub maikuu. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923. ja 1924. aastakäiku on veel saada, 1923. aastakäik — à 100 marka, 1924. aastakäik — à 140 marka.

„Ajaloolise Ajakirja“ IV aastakäigu (1925) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lhk.
A. R. Cederberg, Tallinna Püha Michaeli kloostri asutamine a. 1093	81—87
O. Freymuth, Tartu linna tekkimise ajaloost	87—97
Hans Kruus, Talurahva usuliikumise algusest Lõuna-Eestis 1845. a.	121—130
E. Laid, Kodumaa muistsed pelgupaigad	1—13, 45—56
H. Mühlberg, Külade hävitamine Emmaste ja Keina kihelkondades Hiiumaal rahva suusõnalise traditsiooni põhjal	14—17
A. H. Wirkkunen (S), Albert Suerbeeri aegsed üritused Rooma-katoliku usku Venes levitada	41—44

Dokumendid.

A. R. Cederberg, Määrus sõjavangide kirjade kohta 1718. a.	21—24
„ Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava a. 1650	98—102
H. Sepp, Dokument Põhja sõja ajaloost	60—63

Ülevaated, arvustused.

A. R. Cederberg, Saksa ordu ja Poola suhted XV aastasaja algusel	18—21
Helmi Ottenson, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1924./25. tegevusaastal	63—76
H. Sepp, Uus tähtis uurimus Hansa ajaloo alalt	56—60
„ Märkusi Dr. J. Luiga teose „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“ kohta	131—148
P. Treiberg, Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade	24—36
	102—116, 148—160
Varia	36—40, 76—80, 116—120, 160

„Ajaloolise Ajakirja“ IV aastakäigu (1925) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lhk.
A. R. Cederberg, Tallinna Püha Michaeli kloostri asutamine a. 1093	81—87
O. Freymuth, Tartu linna tekkimise ajaloost	87—97
Hans Kruus, Talurahva usuliikumise algusest Lõuna-Eestis 1845. a.	121—130
E. Laid, Kodumaa muistsed pelgupaigad	1—13, 45—56
H. Mühlberg, Külade hävitamine Emmaste ja Keina kihelkonnades Hiiumaal rahva suusõnalise traditsiooni põhjal	14—17
A. H. Wirkkunen (S), Albert Suerbeeri aegsed üritused Rooma-katoliku usku Venes levitada	41—44

Dokumendid.

A. R. Cederberg, Määrus sõjavangide kirjade kohta 1718. a.	21—24
„ Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava a. 1650	98—102
H. Sepp, Dokument Põhja sõja ajaloost	60—63

Ülevaated, arvustused.

A. R. Cederberg, Saksa ordu ja Poola suhted XV aastasaja algusel	18—21
Helmi Ottenson, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1924./25. tegevusaastal	63—76
H. Sepp, Uus tähtis uurimus Hansa ajaloo alalt	56—60
„ Märkusi Dr. J. Luiga teose „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“ kohta	131—148
P. Treiberg, Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade	24—36
	102—116, 148—160
Varia	36—40, 76—80, 116—120, 160